

911-4

EMLÉKKÖNYV

SZENT ISTVÁN KIRÁLY

HALÁLÁNAK KILENC SZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FELKÉRÉSÉRE

SZERKESZTETTE

SERÉDI JUSZTINIÁN

BIBOROS HERCEGPRIMÁS

A M. TUD. AKADÉMIA IG. ÉS TISZTELETI TAGJA

ELSŐ KÖTET

Tövt.

E 50

BUDAPEST, 1938

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

A HONFOGLALÁS ELŐTTI
MAGYARSÁG ÉS A KERESZTÉNYSÉG.

Írta: MORAVCSIK GYULA.

BÖLCS LEÓ bizánci császár taktikájában a türkök (= magyarok) hadiszervezetét és szokásait ismertetve ismételten összehasonlítja a magyarokat a bolgárokkal s ennek kapcsán nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a magyarok szokásai csak annyiban ütnek el a bolgárokéétól, amennyiben ez utóbbiak már keresztény hitre tértek s így a bizánci erkölcösköz alkalmazkodván, hitelenségükkel együtt vad és nomád jellegüket is levetették.¹ Bölcs Leó e fontos nyilatkozatában arra a tényre céloz, hogy Boris-Michael bolgár fejedelem népével együtt már 864-ben megkeresztelkedett s így belekapcsolódott a keresztény népek nagy közösségébe.² De szavaiban egyszerűen az a negatív megállapítás is kifejezésre jut, hogy a bolgárokkal ellentétben a magyarok még nem keresztények. A bizánci császár a magyarokat közelebbről a 894/5. évi háború folyamán ismerte meg, amidőn azok a bolgárok ellen szövetségesei voltak. Műve egy másik helyéből azonban az is kitűnik, hogy amikor munkáját írta — ami 904—912 között történt — a magyarság már mai hazájában lakott, vagyis a honfoglalás nagy eseménye befejeződött.³

A korábbi időkre vonatkozó arab-perzsa források egy-két elszórt megjegyzéséből is tudjuk, hogy a honfoglalás előtti magyarok pogányok voltak.⁴ De Bölcs Leónak köszönhetjük azt a határozott tudósítást, hogy a hosszú vándorútja után végleges hazájában letelepedő magyarság még nem vette fel a kereszténységet.

Egész népek keresztény hitre való áttérése rendszerint egy-egy nagy

¹ Vári kiadása a MHK.-ben: XVIII. fej. 60. §. = Migne: PG. 107. XVIII. f. 61. §.

² E dátumról a korábbi felfogással szemben l. A. Vaillant—M. Lascaris: La date de la conversion des Bulgares, Revue des Études Slaves 13 (1933) 6—15.

³ L. Moravcsik Gy.: A magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1934. 134. l.

⁴ MHK. 169., 172., 195. l. — A magyarok ösvallásáról l. Solymossy S.: A magyarság néprajza IV. k. Bp. 1937. 402. skk. lk.

uralkodó műve, de az ilyen folyamat mégsem történik egyik napról a másikra. Az egész nemzet megtérését rendszeresen megelőzik korábbi térítési kísérletek s egyes elszigetelt vagy csak kisebb körre terjedő áttérések. Az orosz nemzet keresztény hitre térése Vladimir fejedelem 989. évi megkeresztelkedésével indult meg, de Igor fejedelem özvegye, Olga már 954 táján megkeresztelkedett Konstantinápolyban. Abból a tényből tehát, hogy a magyarság egésze a honfoglalás idején még pogány volt, s hogy keresztény hitre való térése új hazájában csak egy századdal később, Szent István idején következett be, nem következik, hogy korábban nem került érintkezésbe a kereszténységgel. Joggal merülhet fel tehát a kérdés, vajjon érte-e a honfoglalás előtti magyarságot keresztény hatás, vajjon a kialakuló nép egyes elemei, törzsei, vezérei megismerkedtek-e már korábban a keresztény vallással?

A probléma vizsgálatára két út nyílik előttünk. Az elsőt haladva az a kérdés vetődik fel, vajjon maga a magyarság nem őrzött-e meg olyan művelődési elemeket, amelyek honfoglalás előtti keresztény érintkezésekre vagy hatásokra vallanak? Gondolunk itt a nyelvre, amely egy nép multjának leghűbb tükré, és oly folklorisztikus elemekre, amelyek sokszor messzi századok homályába is bevilágítanak. Ami a magyar nyelv honfoglalás előtti szókészletét illeti, amennyire az rekonstruálható, tudomásunk szerint annak — talán az egyetlen *kereszt* szót kivéve — nem ismeretes olyan akár eredeti, akár későbbi jövevény eleme, amely keresztény fogalomkörre utalna, vagy legalább keresztény hatásokra engedne következtetni. Ugyanígy vagyunk azzal a folklorisztikus anyaggal, amelynek eredetét a honfoglalás előtti időkbe tudjuk visszakísérni. Hősmondáink, népmeséink keleti elemeiben a legújabb kutatások ősi samanisztikus és totemisztikus hagyományokra bukkantak, de honfoglalás előtti keresztény színeződésnek semmi nyoma sincs. E negativumokból már is levonhatjuk azt a következtetést, hogy ha érte is a magyarságot vagy egyes elemeit a honfoglalás előtt valamilyen keresztény hatás, az mélyreható és főleg az egész magyarságra kiterjedő nem lehetett.

Ha tehát ez az első út nem vezet semmiféle pozitív eredményre, marad a másik. Megvizsgálandó, vajjon a reánk maradt forrásanyag felkutatása alapján nem bukkanunk-e oly nyomokra, melyekből a honfoglalás előtti magyarság keresztény kapcsolataira lehet következtetni.

A magyarság honfoglalás előtti történetére vonatkozó legújabb kutatások alapján — ha a részletekre vonatkozólag az egyes kutatók felfogása közt némi eltérések mutatkoznak is — a magyarság kialakulásának és vándorútjának főbb körvonalait világosan látjuk.¹ A finn-ugor eredetű magyar-

¹ A nélkül, hogy itt részletekbe bocsátkoznánk, csak röviden utalunk az idevontatkozó legújabb irodalomra: Hóman—Szekfű: Magyar történet I².; Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása, Bp. 1930.; Moravcsik Gy.:

Az onogurok történetéhez, Bp. 1930.; Fehér G.: A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal és a legújabb magyar őstörténetkutatás. Századok 69 (1935). Pótfüzet 513—553. l.

sokkal állandóbb és erősebb hatással volt a Fekete-tenger északi partvidékére Bizánc, amely a régi római császárság hagyományait folytatva a Kr. u. IV. századtól kezdve egészen a XIII. századig érezteti itt a maga politikai és kulturális befolyását. Az a terület, amelyen a magyarság vándorlása és kialakulása lefolyt, Bizánc politikai és kulturális érdekszférájába tartozott. A honfoglalást megelőzőleg tehát a keresztény hatás a magyarságot csak Bizánc felől érthette. Ilyen módon a felvetett probléma voltaképpen abban áll, hogy feleletet adjunk arra a kérdésre, vajjon a bizánci kereszténység éreztette-e a maga hatását a magyarságra, illetve a kialakulásában szerepet játszó bolgár-török népekre, továbbá a magyarsággal érintkező s azokat környező más népekre? Az a kérdés tehát, vajjon a magyarságot érte, vagy érthette-e a honfoglalás előtt keresztény hatás, csak úgy világítható meg, ha megrajzoljuk a bizánci keresztény misszió történetét a Kaukázus környékén és a Fekete-tenger északi partvidékén a Kr. u. IV—IX. századok folyamán. Ez a feladat annál érdekesebbnek és csábítóbbnak ígérkezik, mert, ha a részletkutatások terén történtek is már értékes előmunkálatok, a kérdés összefoglaló feldolgozása mindezekig hiányzik.

Eusebios IV. században írt egyháztörténete az apostolok térítő útjának felsorolása közben megemlékezik arról, hogy András apostol Skythiában is járt.¹ Ezt a tudósítást hitelesnek, vagy legalább is valószínűnek tartják.² Skythián talán az ú. n. Scythia minort kell értenünk. Amikor azután a kereszténység terjedésével távoli országok és népek versenyezve igyekeznek kereszténységük eredetét valamelyik apostol nevéhez fűzni, a keresztény legenda tovább szövi e történeti fonalat. Azok a későbbi apokrif iratok, melyek az egyes apostolok cselekedeteiről szólnak, már nemcsak arról tudnak, hogy András apostol Skythiában járt, hanem — lévén a Skythia fogalom rendkívül határozatlan és tágítható — részletes tudósításokat közölnek arról is, hogy András apostol társaival végigjárta a Fekete-tenger egész északi partvidékét, megfordult az alánoknál, szarmatáknál, «emberevők»-nél (Anthropophagi) a Kaukázus és Meóitisz vidékén. A késői orosz egyházi legendák szerint a Dnyeper mentén Kievig jutott el és a «myrmidonok»-at is felkereste.³ A bizánci hagiografiai gyűjtemények

¹ Eccl. hist. III. 1.

² A. Harnack: Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten I. Leipzig 1924⁴. 108. l.

³ V. ö. R. A. Lipsius: Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden. I—III. Braunschweig 1883—1890. I. 543—622.; II. 1. 4—11.; II. 2. 143—146.; Die lateinischen Bearbeitungen der Acta Andreae et Matthiae apud anthropophagos, hrsg. von F. Blatt, Giessen 1930.; S. B. Petrovskij: Апокрифическія сказанія объ апостольской проповѣди по Черноморскому побережью, Записки Имп. Одесскаго Общества Исторіи и Древностей 20

(1897) 29—148; 21 (1898) 1—184; M. G. Ğapnašvili: Исвѣтія грузинскихъ летописей и историковъ о Херсонисѣ, Готіи, Осетіи, Хазаріи, Дидоуги и Россіи, Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа XXVI. (1899) 1—104.; főleg 1—11.; V. G. Vasiljevskij: Хожденіе апостола Андрея въ странѣ Мырмидоняиъ, Труды В. Г. Васильевскаго II. Sanktpeterburg 1909. 213—295.; A. Sjedelnikov: Дрежня Кіевская легенда объ апостолѣ Андрѣ, Slavia 3 (1924—25) 316—335; F. Dölger: Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeitschrift für Kirchengeschichte 56 (1937) 1—42; főleg 39—42.

ság nyugat-szibériai őshazájából már a Kr. u. V. században dél felé sodródik és századokon át a Kaukázus és Meótisz vidékén tanyázik, ahol erős bolgár-török hatásnak van kitéve. Itt, a Fekete-tenger északi partvidékén különböző népmozgalmak következtében egyre nyugatabbra sodródik, a IX. század végén már a mai Besszarábia területén tűnik fel, majd a bolgár háború és a besenyő-támadás következtében 895-ben elfoglalja mai hazáját. A magyarság élete tehát körülbelül négy századon át azon a területen folyt le, amely az Uraltól és Kaukázustól a Kárpátokig terjed, vagyis a Fekete-tenger északi partvidékén.

A magyarok Bölcs Leó bizánci császár szövetségeseiként üldözik Symeon bolgár fejedelmet 895-ben.

Ezen a területen a magyarság a legkülönbözőbb hatásoknak volt kitéve. Hogy a különféle bolgár-török népek milyen jelentős szerepet játszottak a magyarság ethnikai és kulturális kialakulásában, arra a legújabb kutatások világítottak rá. A török elemen kívül legrégebb jövevényszavaink tanúsága szerint iráni (alán-összét, perzsa) befolyással is számolnunk kell. A VIII. századtól kezdve a Kaukázuson túl is érezhető az arab művelődés expanzív ereje. A legújabb archeológiai kutatások az északról dél felé terjedő normann befolyást is kétségtelenné tették. De mindezeknél

András apostolnak Skythia északi részén martir-halált halt tanítványairól is megemlékeznek.¹ Ilyen módon az idők folyamán a keresztény legendában, melynek anyagát a távoli népekre vonatkozó ismeretek tágulása egyre táplálta, András apostol, akit a bizánci hagyomány a konstantinápolyi egyház megalapítójának tekint, a Fekete-tenger északi partvidékén feltűnő különböző, részben mondai, részben történeti népeknek, sőt végül még az oroszoknak is első hittérítője lett.

E legendás hagyománnyal szemben a történeti kutatás megállapította, hogy a Fekete-tenger északi partvidékén a kereszténység csak jóval az apostolok kora után vert gyökeret. A legújabb kutatások nyomán² a következőkben összegezzük a kereszténység elterjedésére vonatkozó első nyomokat a bennünket érdeklő területen.

A Fekete-tenger északi partvidékén a kereszténység legkorábbi nyomai a Kr. u. III. század végére vezetnek. A Diocletianus-korabeli keresztény üldözések vértanui között szerepelnek a krími félsziget délnyugati partján fekvő régi görög város, Cherson (mai Sevastopol) lakosai is.³ A legrégebbi déloroszországi keresztény feliratok azonban csak a IV. századból valók. A nicaei zsinaton 325-ben már szerepel a Maiotis-tavat (mai Azóvi tenger) a Fekete-tengerrel összekötő tengerszoros (az antik kimmeriai Bosporos) nyugati partján fekvő Bosporos (antik Pantikapaion, mai Kerč) város püspöke, ami arról tanuskodik, hogy ez időben ott már több keresztény egyháznak kellett lennie. A Fekete-tenger keleti partján a Phasis folyó (mai Rion) torkolatánál fekvő Phasis keresztény gyülekezetének megalakulása még az apostoli időkbe nyúlik vissza, de a tőle északra fekvő Pityus város (a mai Pizunda közelében), mint püspöki székhely, szintén csak a nicaei zsinaton tűnik fel először.

A IV. század folyamán azután a kereszténység mindkét említett területen, a régi Chersonesus Taurica-ban, a mai Krim-félszigeten, és a Kaukázus vidékén egyaránt nagyon megerősödik. Ebből az időből már egész sereg keresztény emlékünk van a krími görög városokból, amelyek között a legrégebbi datált emlék egy 304-ből való, Kerčben talált sírfelirat. Erre az időre esik a krími gótok megtérése is, akik a Kr. u. III. század közepén húzódnak le a Balti-tenger vidékéről a Fekete-tenger partjaira, a mai Krim-félszigetre.⁴ Ha a nicaei zsinaton szereplő «Theophilus Gott-hiae» nem is az ő püspökük, hanem a dunamenti gótoké, kétségtelen,

¹ Migne: PG. 117. c. 269. D. — V. ö. Vasiljevskij id. m. 295.

² L. Harnack: id. m. II. 761., 797—798. l.; K. Pieper: Atlas orbis christiani antiqui (Atlas zur alten Missions- und Kirchengeschichte), Düsseldorf 1931.

³ V. V. Laty'ev: Жития св. епископовъ херсонскихъ, Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersburg VIII. série. Classe historico-philologique VIII. 3. St.-Petersbourg 1906. — E szövegek rendkívül érdekes későbbi történetéről I. J. Czebe: Ephraim,

Missionär von *Таврида*, Byzantinische Zeitschrift 25 (1925) 106—113.; B. Kossányi: Ephraim, Bischof von Cherson, Missionär der «Оугры», Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Institutes und des Collegium Hungaricum in Berlin dem Andenken Robert Gragger gewidmet, Berlin 1927. p. 97—101.

⁴ A krími kereszténység történetére vonatkozólag I. E. H. Minns: Scythians and Greeks, Cambridge 1913.; J. Kulakovskij: Прошлое Тавриды, Kiev 1914².; J. Zeiller: Les origines

hogy a bosporosi püspökség térítő munkájának hatása alatt ők is felvették a kereszténységet. Míg azonban a dunamenti gótok — mint ismeretes — a IV. században az ariánizmus karjaiba vetették magukat, a krími gótok az orthodoxia hívei maradtak, amit bizonyít az a tény, hogy első püspöküket, Unilas-t 400 táján Johannes Chrysostomos konstantinápolyi patriarcha küldte közéjük. Ettől az időponttól kezdve a krími gótoknak külön püspökségük van, amelynek székhelye egy ideig valószínűleg a gótoktól 362 táján megszállott Bosporos városa volt. A Chersonesus Taurica területén a IV. században elterjedt orthodox kereszténység a későbbi századokban jelentős szerepet játszott a barbár népek megtérítésében. Mielőtt azonban a krími keresztény misszió történetét tovább kísérnénk, először a Kaukázus felé kell figyelmünket fordítani, ahol a IV. század folyamán a kereszténység terjedése jelentős léptekkel haladt előre.

Amint ismeretes, Pál apostol hittérítő tevékenysége következtében Kis-Ázsiában számtalan keresztény gyülekezet alakult már az apostolok idejében. A Kr. u. II. század végén a kereszténység a Fekete-tenger egész déli partvidékén uralkodóvá lett, s előretolt őrhelyei nyugat felől megközelítették a Kaukázus lábát. A kereszténység keleti hódítóútja terén a következő jelentős és a mi szempontunkból is fontos lépés Örményország megtérése volt, ahová lassanként már az első két század folyamán be-szivárogtak a kereszténység tanai.¹ Az örmény nép egészének megtérítése Világosító Gergely műve volt (257—331), aki hazájából elmenekülvén, a kappadokiai Kaisareióban keresztelkedett meg. Később férfikorában visszatért Arméniába, ahol megkeresztelte Tiridates (Trdat) királyt, aki kb. 285 táján áttérítette népét a keresztény vallásra. Az újonnan megszervezett örmény egyház első feje, katolikos-a Világosító Gergely lett, akit a kaisareiai püspök szentelt fel. Az örmény egyház megalakulása után a IV. század folyamán a kereszténységet tovább terjesztette a szomszédos népek között. Az észak felé terjedő új hit először Georgiát hódítja meg.² A mai Georgia keleti része (Kharthli), amely a Kura folyótól délre terült el, Kr. u.

chrétiennes dans les provinces Danubiennes de l'Empire Romain (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 112.), Paris 1918. 407—417.; L. Schmidt: Zur Geschichte der Krimgoten, Schumacher-Festschrift, Mainz, 1930. 332—336. és főleg A. A. Vasiliev: The Goths in the Crimea, Cambridge, Massachusetts 1936. E mű első, orosz kiadásáról l. ismertetésemet: Történeti Szemle 14 (1929) 240—243. — V. ö. még J. Sauer: Die christlichen Denkmäler im Gotengebiet der Krim, Oriens Christianus Ser. III. T. VII. (1932) 188—202. — A déloroszországi keresztény görög feliratok gyűjteményét kiadta V. V. Latyšev: Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ времянь иль Южной Россіи, S.-Peterburg 1896.

¹ Az örmény kereszténység kezdeteiről l. Aršak Ter-Mikelian: Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen (vom IV. bis zum XIII. Jahrhundert) I. Jena 1892.; H. Gelzer: Die Anfänge der armenischen Kirche, Berichte über die Verhandlungen der k. sächsischen Gesellschaft d. Wiss. zu Leipzig. Phil.-hist. Cl. 47 (1895) 109—174.; Harnack: id. m. II. 747—762.; J. Markwart: Die Entstehung der armenischen Bistümer, Orientalia Christiana XXVII. 2. (1932) 141—236.

² Georgia megtéréséről l. A. Palmieri: La conversione ufficiale degl' Iberi al cristianismo, Oriens Christianus 3 (1903) 148—172.; K. Kekelidse: Die Bekehrung Georgiens zum Christentum (Morgenland 18.), Leipzig 1928.; J. Markwart: Die Bekehrung Iberiens und die

349-ig az örmények kulturális és politikai befolyása alatt állt, s így érthető, hogy ennek chrisztianizálása Arméniáéval együtt történt. Miután azonban a IV. század közepén Kharthli függetlenítette magát Arméniától és a Kura folyótól északra elterülő Herethivel (az antikok Iberia-jával) egyesült, a IV. század ötvenes éveiben ez utóbbi is keresztény lett. Ilyen módon a IV. század folyamán a kereszténység elérte a Kaukázus vonalát.

A bizánci keresztény térítés művét az V. században a barbárokkal való küzdelmek egy időre megakasztják. A húnok támadásai és az általuk felkavart néphullámok áradata Bizáncot minden vonalon védekezésre kényszerítik. Jellemző e védekező állásfoglalásra egy 488-ból, tehát Zenon császár korából való felirat, amely a krími Cherson város falainak kijavítására adományozott összeget említi.¹ E században a bizánci keresztény misszió további tevékenységéről nem tudunk. Annál nagyobb előretörést jelent a következő század, Justinianos császár (527—565) kora.

Justinianos nagy politikai koncepciója vissza akarta állítani a régi római birodalom egységét. Nyugaton vívott harcainak természetes kiegészítését képezik azok az expanzív törekvések, melyek a birodalom keleti határainak kiterjesztésére irányultak. A császár politikai céljai szolgálatába állítja a térítési propagandát is. Az egyház előkészíti a talajt a diplomácia számára, és a kettő sok esetben karöltve dolgozik. Justinianos korában a bizánci hittérítők mindenütt megfordulnak: bejárják Abessziniát, a Szaharát, felkeresik Dél-Oroszország pusztáit és a Kaukázus vidékét. Térítő munkájuk hatása alatt távoli országok barbár fejedelmei jönnek a bizánci császári udvarba, hogy keresztvíz alá hajtsák fejüket, részesüljenek a császár ajándékaiban és kitüntetéseiben s visszatérvén hazájukba, a keresztény hitnek és Bizánc érdekeinek védelmezői legyenek.² Joggal dicsőíti a császárt, mint a barbárok megtérítőjét, az egykorú udvari költő, midőn a következőket írja:

«... Tudjuk, hogy Krisztus az Urunk,
Tudjuk, felismerők, mert, oh felséges Úr,
Szavad nyomán vad népek is felismerék.»³

A Justinianos korabeli keresztény misszió három világrész legkülönbözőbb pontjain folyik. A Duna mentén megtér a herulok népe, Afrikában

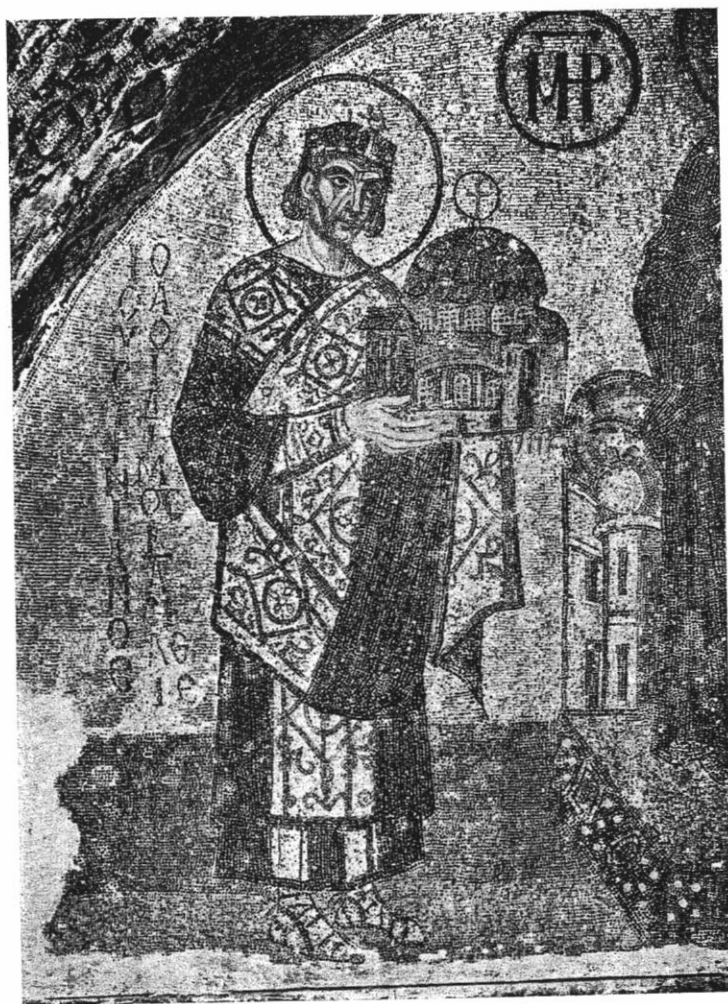
ältsten Dokumente der iberischen Kirche, Caucasia 7 (1931) 111—167.; G. Peradze: Die Probleme der ältesten Kirchengeschichte Georgiens, Oriens Christianus Ser. III. T. 8. (1932) 153—171.; P. Peeters: Les débuts du christianisme en Géorgie d'après les sources hagiographiques, Analecta Bollandiana 50 (1932) 5—66. — Előadásomban főleg Kekelidse eredményeire támaszkodtam.

¹ Kiadta Latyšev id. m. 7—15. l. — V. ö. Vasiliev id. m. 43—47. l.

² A Justinianos korabeli keresztény misszióról l. Ch. Diehl: Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle, Paris 1901. 366. skk. lk.; J. Pargoire: L'église byzantine de 527 à 847, Paris 1905. 16. skk. lk.; L. Duchesne: Les missions chrétiennes au sud de l'empire romain, Mélanges d'archéologie et d'histoire 16 (1896) 79—122.

³ Paulos Silentiariosnak az Aja Sophia templom leírására vonatkozó költeményéből a 3—5. sorok fordítása.

és Ázsiában Nubia népei s az axumiták, himjárok és arabok köréből nyer az egyház új híveket. Ugyanekkor — ami bennünket közelebbről érdekel — folytatódik a Kaukázus vidékén lakó népek megtérítése is.

Justinianos császár.

A Fekete-tenger keleti partvidékén, az antik Kolchisban az ókori Phasis (mai Rion) folyótól a Kaukázus hegyláncáig terjedő területen lakott a lázok népe, melyet már Justinianos elődje, I. Justinos császár megnyert a keresztény vallásnak. A bizánci misszionáriusok munkája

eredménnyel járt: 522/3-ban a lázok fejedelme, Tzathios személyesen jött Konstantinápolyba, hogy ott megkeresztelkedjék. A bizánci császár előkelő feleséget adott neki, elismerte őt a lázok fejedelmének és felruházta uralkodói jelvényekkel. Ilyen módon a lázok, akik korábban a perzsák politikai befolyása alatt álltak, most Bizánc szövetségesei lettek.¹ Az új keresztény ország püspöki székhelye Phasis lett, amelynek keresztény gyülekezete még az apostoli időkben alakult meg. A VII. században a lázok földjén a phasisi metropolita alatt már négy püspökség működik. A lázok és a bizánci birodalom közé ékelődött a tzanok vad népe, amely a Phasis-folyótól délre a Fekete-tenger mentén Trapezuntig húzódó hegyek között lakott és betöréseivel sokszor nyugtalanította a bizánciakat. Justinianus tehát mindjárt trónralépte elején elhatározta meghódításukat. Ez esetben előljártak a fegyverek, és csak azokat követte a keresztvíz. Miután Justinianus hadvezére, Sittas leverte őket, meghódoltak és felvették a kereszténységet. Justinianus 535-ben kelt novellájában már büszkén nevezi őket Bizánc alattvalóinak.² Ezután tovább folyt a térítő munka a Kaukázus vidékén.

A lázoktól északra a Kaukázus gerince és a Fekete-tenger partja között lakott az abazgok (mai abházok) népe. Ezen a területen a kereszténységnek már régebbi nyomai vannak. A tengerparton fekvő Pityus város (a mai Pizunda közelében) görög nevű püspöke már a 325. évi niceaei zsinaton szerepel. Maguk az abazgok azonban a VI. századig jórészt pogányok voltak. Justinianus őket is megtérítette. Abazg származású eunuchját, Euphratast küldte közéjük, aki a kíséretében levő bizánci papok közreműködésével elvégezte e feladatot. Az abazgok megkeresztelkedtek, elűzték pogány fejedelmeiket s Bizánc pártfogása alá helyezték magukat. A császár templomot építtetett számukra, papokat adott nekik. Abazgia ettől kezdve a kereszténységnek és Bizáncnak erős támpontja lett a Kaukázusban. Tudjuk, hogy a VII. században már önálló egyházi provincia, amelynek székhelye Sebastopolis, illetve Soteriupolis. 787-től kezdve Abasgia önálló lett, majd a X. században ismét Bizánc fennhatósága alá tartozik.³

Amint láttuk, Justinianus kora betetőzte korábbi századok munkáját. A kereszténység észak felé nyomulva elérte a Kaukázus hegyláncát, úgy hogy lassan átterjedt annak északi lejtőire is. Így jutott el a kereszténység a Kaukázustól északra lakó alánokhoz is. Említettük, hogy az apokrif

¹ Malalas, ed. Bonn. 412—414.; Chronikon Paschale, ed. Bonn. 613—615.; Theophanes, ed. C. de Boor 168—169.; Prokopios: De bello Persico II. 15. 28. ed. Haury I. 217., 286.; Zonaras, ed. Bonn. III. 148. — V. ö. Ch. Diehl: id. m. 380—381.; J. J. Kulakovskij: История Византии II. Kiev 1912. 23—24. l.

² Prokopios: De bello Persico I. 15. ed. Haury I. 77—78.; De aedificiis III. 6. ed. Haury

III. 2. 97—99. — V. ö. Ch. Diehl: id. m. 385.; Kulakovskij: id. m. II. 54—55. l.

³ Prokopios: De bello Gothico IV. 3. ed. Haury II. 498—500.; Euagrios: Hist. eccl. IV. 22. — V. ö. Ch. Diehl: id. m. 382. l.; Kulakovskij: id. m. II. 188—189.; V. Latyšev: Къ исторiи христiанства на Кавказъ, Сборникъ археологическихъ статей, поднесенный графу А. А. Бобринскому, S.-Peterburg 1911. 169—198.

iratok szerint a kereszténység első magvait András apostol hintette el az alánok földjén. De ha ez az adat nem is fogadható el a legendák közé sorolandó, komoly figyelmet érdemel egy újabban felfedezett arab forrás ama tudósítása, amely szerint az alánokat Világosító Gergely térítette meg. Az örmény források is tudnak arról, hogy az örmények apostola a Kaukázuson túl az ú. n. kaspi kapukig, az alánok földjéig terjesztette az új hitet.¹ Mindebből annyit joggal következtethetünk, hogy a kereszténység a IV. századtól kezdve az alánok közül is nyert híveket. Az egész nép végleges megtérését azonban a IX. század végére kell tennünk. Nikolaos Mystikos patriarcha (901—907 és 912—925) leveleiből tudjuk, hogy egy Olympos-hegyi szerzetes, Euthymios volt a térítőjük, és hogy az abazgok fejedelme hathatósan támogatta a térítés munkáját. Annyi bizonyos, hogy 902 táján az alán fejedelem már keresztény, és népének külön főpapja van, akit a bizánci patriarcha szentelt fel.²

Az abazgoktól északra a Kaukázus végső nyúlványainál, a Fekete-tenger partvidékén lakott a zichek népe. Ugy látszik, hogy ezek a VI. század közepe táján Bizánctól politikai tekintetben függetlenek. De a kereszténység az ő földjükön is gyökeret vert, mert az 518. évi konstantinápolyi zsinaton feltűnik s később az 536. évi zsinaton is szerepel Zichia (vagy a zichek népének) püspöke, akinek székhelye a mai Tamán-félsziget csúcsán a tenger mellett fekvő Phanagoria városa volt.³ Ez a püspökség volt hivatva arra, hogy a Kaukázus lábánál és a Kubán vidékén tanyázó népek között térítsen. Ilyen módon bezárult az a kör, melynek egyik vonala Konstantinápolyból kiindulva északkeleti, másik vonala pedig Kis-Ázsiából kiindulva északnyugati irányban haladt: a VI. században a krimi és kaukázusi térítés vonala a kimmeriai Bosporosnál összetalálkozik, amelynek nyugati partjáról Bosporos, keleti partjáról pedig Phanagoria néz egymással szembe.

Mialatt Justinianos kormánya a Kaukázus vidékén Bizánc politikai és kulturális befolyásának körét nagy mértékben kitágította és igyekezett a perzsákkal szemben a szövetséges keresztény országok erődrendszerét kiépíteni, a bizánci diplomácia és misszió a Fekete-tenger északi partvidékén sem maradt tétlen. Az V. század folyamán Krim jórészt, a Cherson és Bosporos városok közti síkságot húnok és velük rokon törzsek szállották meg, s ideiglenesen talán maga Bosporos városa is a kezükbe került. A VI. században azonban már újra bizánci uralom alatt van. A bizánci uralom

¹ Latyšev előbbi jegyzetben id. m. 176. l.; Harnack: id. m. II. 750. és 762. l.

² J. Kulakovskij: Христианство у Аланъ, Византийскій Временникъ 5 (1898) 1—18.; J. Kulakovskij: Аланы по свидѣніямъ классическихъ и византийскихъ писателей, Киев, 1899. 51. l.; V. Grumel: La date de la conversion des Alains et l'archevêché d'Alanie, Échos d'Orient 37 (1934) 57—58. — Az idevonatkozó hivatalos levelekről l. Le patriarchat byzantin.

Série I. Les registres des actes du patriarchat de Constantinople. Vol. I. Les actes des patriarches. Fasc. II. Les registres de 715 à 1043 par V. Grumel, Socii Assumptionistae Chalcedonenses 1936. No 599., 609., 618—622.

³ Pieper: id. m. 49. l. és 14. a. térkép. — Phanagoria romjaiból egy Justinianos császár nevével ellátott feliratot is ismerünk, l. Latyšev id. gyűjteményében 98—105. l.

megszilárdulásáról tanúskodnak a Justinianos korából való feliratos emlékek, amelyek a krími városok helyén kerültek elő.¹ Minden jel arra vall, hogy Bizánc hatalmi helyzetének megerősítésére megnyerte a félsziget déli hegyes partvidékén lakó keresztény krími gótok támogatását, akiknek védelmet nyújtott a barbárokkal szemben, és akik ezzel szemben Bizánc természetes szövetségeseivé lettek. Bizáncnak azonban érdekében állt, hogy a gótokat egyházi téren is szorosabban magához fűzze. Tudjuk, hogy amidőn 547/8-ban püspökük meghal, a gótok Justinianos császárhoz fordulnak, aki új püspököt küld nekik.² A krími orthodox gót püspökség, — amelynek ekorbeli székhelyét nem ismerjük — lesz a további keresztény térítés kiinduló pontja.

A bizánci kereszténység azonban nemcsak az orthodox egyház hivatalos szervei útján érte a keleti népeket. Hatásával vetekedik az a befolyás, melyet reájuk egyes herezisek gyakoroltak. Amint nyugat felé az ariánizmus egészen az Atlanti-óceán partjáig eljutott, úgy kelet felé a manicheizmus és nesztoriánizmus messze Közép-Ázsiáig, sőt Kínáig is elhatolt. Mielőtt tehát a Fekete-tenger északi partvidékén folyó keresztény térítés bennünket érdeklő további eredményeinek vizsgálatához fogunk, előbb az említett herezisek terjedésének útjára kell még egy rövid pillantást vetnünk.³

A Kr. u. III. században iráni és keresztény elemek összefonódásából keletkezett és alapítójáról, a perzsa Mani-ról manicheizmusnak nevezett vallás — mint ismeretes — a római birodalomban nagyon elterjedt. De éppen olyan nagy hódításokat tett kelet felé is. Minthogy a manicheusok úgy a római, mint a perzsa birodalomban erős üldözéseknek voltak kitéve, már a IV. században tömegesen menekülnek észak felé a Transoxania és Turkesztán vidékére, ahol a VII—IX. századokban erős kulturális hatással vannak az ott lakó népekre. A szír ábécéből származó manicheus írás egész Közép-Ázsiában elterjed. A manicheizmus, amelynek központja a mai Szamarkand volt, a VIII—IX. században a szogdok, ujugurok és tughuz-ghuzok között is erős gyökeret ver, és az ujugur manicheusok Kínába is átviszik vallásukat. A manicheizmus tehát a középpázsiai törökök életében, — ha arra nincs is adatunk, hogy valamely nép egészen felvette volna — jelentős szerepet játszik egészen a X. századig, amikor helyébe lép a budhizmus és a nesztoriánizmus. Az alapítójáról, Nestoriosz konstantinápolyi patriarcháról (428—431) nesztoriánizmusnak nevezett

¹ Vasiliev: id. m. 70—76.; Moravcsik Gy.: Magyar Nyelv 23 (1927) 268. l.

² Prokopios: De bello Gothico IV. 4. ed. Haurly II. 502. — V. ö. Kulakovskij: Aetopia II. 209.

³ A manicheizmus és nesztorianizmus elterjedéséről l. W. Barthold: Zur Geschichte des Christentums in Mittel-Asien bis zur mon-

golischen Eroberung, herausg. von R. Stübe, Tübingen-Leipzig 1901.; F. Nau: L'expansion nestorienne en Asie, Annales du Musée Guimet. (Bibliothèque de vulgarisation 40.) Paris 1914. 193—383.; W. Barthold: Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasien, deutsche Bearbeitung von Th. Menzel, Berlin 1935.

herezis, mely az antiochiai görög filozófiának a kereszténységbe való átültetéséből alakult ki,¹ a bizánci birodalom területéről, főleg Edessából korán átplántálódott Perzsiába, ahol egyébként a kereszténység már a III. században gyökeret vert. Az V. század közepe táján megalakuló perzsa nemzeti keresztény egyház nesztoriánus, s így érthető, hogy azt a perzsa uralkodók is támogatják az orthodox Bizánccal szemben. Tudjuk, hogy a VII. század elején II. Chosroes perzsa király az orthodox templomokat leromboltatja és viszont a nesztoriánizmust minden eszközzel erősíti birodalmában. Perzsián keresztül, főleg szír kereskedők közvetítésével, a nesztoriánizmus elterjed Közép- majd Észak-Ázsiában is. Így jut el már korán a török népekhez. A perzsa birodalom északkeleti szomszédságában lakó irániak törökök, az ephthaliták (hajtálok) már az V. század végén keresztények. Az ő segítségükkel szerzi vissza trónját a hozzájuk menekülő Qawad perzsa király (488—531), aki ennek következtében a nesztoriánusok pártfogója lesz. A VI. század közepe táján az ephthaliták kérésére a szír patriarcha papot küld nekik.² Hogy ebben az időben a nesztoriánizmus az Oxus vidékén mennyire elterjedt már, azt érdekesen bizonyítja a bizánci források ama tudósítása, hogy Justinianus uralkodása idején, 552-ben Serindiából (valószínűleg Sogdiana) nesztoriánus szerzetesek csempészik be a bizánci birodalomba az első selyemhernyókat, ami lehetővé teszi, hogy a selyem gyártása, melynek közvetítése addig a perzsák kezében volt, Bizánccban is meginduljon.³ A nesztoriánizmus keleti terjedésére vonatkozólag legjellemzőbb az az adat, hogy a VII. század közepe táján már Kínában is találunk nesztoriánus gyülekezetet, s ebből és a következő századokból egész sereg idevonatkozó írásos emlék, köztük feliratok is maradtak ránk. A nesztoriánizmus Tibetben a török népek és később a mongolok körében is erősen hódít. Rubruquis még 1253-ban is talál a mongolok közt oly keresztény telepet, ahol kizárólag nesztoriánusok laknak.⁴ Ez időben, a XIII. században, éri el a nesztoriánizmus virágzását Ázsiában, amikor is Nau szerint a nesztoriánus egyház 27 metropolisra és több mint 200 püspökségre oszlott. A nesztoriánizmus kulturális téren is erős hatással volt a török népekre. Nesztoriánus szerzetesekből kerültek ki a török és mongol fejedelmek íródeákjai s ők alkották meg a török írás ama ábécéjét, amely Közép-Ázsiában használatos volt, sőt a mai koreai írás is nesztoriánusoktól nyerte eredetét.⁵

A nesztoriánizmusnak a török népek között való elterjedéséről több figyelemre méltó egykorú tudósítás maradt ránk. Egy szír forrás elbeszéli, hogy Elie mervi metropolita 644-ben megkeresztelt egy türk fejedelmet,

¹ A nesztoriánizmus történeti kialakulására vonatkozólag meglepő új eredményekre jutott Ivánka E.: A nesztoriánizmus és a monophysitizmus szellemtörténeti háttere, *Theologia* 3 (1936) 28—42., 125—137.

² Nau: id. m. 245.

³ L. R. Hennig: Die Einführung der Seidenraupenzucht ins Byzantinerreich, *Byzantinische Zeitschrift* 33 (1933) 295—312.

⁴ Barthold: *Zwölf Vorlesungen* 190. l.

⁵ Nau: id. m. 244—245. l.

aki egész népével megtért. A türk uralkodó csak úgy volt hajlandó megtérni, ha a metropolita olyan csodát tud művelni, mint amilyenre a türk papok (nyilván samánok) képesek. Amikor ezek felidézik a démonokat s vihart és mennydörgést támasztanak, Elie a kereszt jelével minden csodás jelenségnek egyszerre véget vet. Ez a csoda hat, és a türk fejedelem megtér.¹ Timotheos nesztoriánus patriarcha 781-ben arról tudósít, hogy a türkök fejedelme egész népével együtt keresztény lett s azt kérte tőle, hogy országában külön metropolis létesüljön. A patriarcha teljesíti a kérést.² Egy, a IX. század elejéről való háromnyelvű felirat szerint a türk kagán Kínából négy nesztoriánus misszionáriust hivat országába.³ 1009-ben a mervi metropolita közli a nesztoriánus patriarchával, hogy a keraiták fejedelme több mint kétszázezer emberével megtért.⁴ Valószínűleg a Bajkál-tótól nyugatra, az Orkhon vidékén lakó keraiták vagy karakitaj nép egyik XII. századi fejedelme volt az a nesztoriánus uralkodó, akinek híre messze Nyugaton is elterjedt a mesés «János pap országa» révén.⁵

A Bizáncból kiinduló keresztény térítésnek a nyomait kutatva messze jutottunk. Láttuk, hogy a manicheizmus és a nesztoriánizmus Perziából kiindulva, illetve azon keresztül hatolva a Kaspi-tengertől keletre az Altájig tanyázó török és mongol népekre erős hatással volt. Ha már most az így nyert geográfiai és történeti összefüggések képébe behelyezzük a magyarság eredetére és vándorútjára vonatkozó ismereteinket, már eleve is valószínűtlennek kell tartanunk, hogy a magyarságot ebből az irányból valamilyen közvetlen hatás érthette volna. Hiszen akkor, amidőn a manicheizmus és a nesztoriánizmus a Kaspi-tó mögül felhatolt Szibéria felé, a magyarság már régen Európában volt, és az a terület, amelyen a magyar nép kialakulása lejátszódott, sokkal nyugatabbra volt, mint a manicheizmus és nesztoriániz-

Bizánci templomi szertartás a Kereszt felemelésének ünnepén.

¹ Nau: id. m. 246—247. l.

² Nau: id. m. 247. l.

³ Nau: id. m. 249. l.

⁴ Nau: id. m. 268—272. l.

⁵ R. Hennig: Das Christentum im mittelalterlichen Asien und sein Einfluss auf die Sage vom «Priester Johannes», Historische Vierteljahrschrift 29 (1934) 234—252.

mus terjeszkedési vonala. Mindazonáltal közvetett hatások lehetőségét nem zárhatjuk ki, különösen, ha meggondoljuk, hogy a magyarság kialakulásában nemcsak a bolgár, hanem a türk elemnek is jelentős szerep jutott. Már pedig tudjuk, hogy a türkök 562 táján leigázták az ephthaliákat,¹ akik között a nesztoriánizmus erősen elterjedt.

E kitérés után most már sorra vehetjük azokat a történeti tudósításokat, melyek a Kr. u. IV. századtól kezdve a Fekete-tenger északi partvidékén feltűnő különböző hún, bolgár és török népekre vonatkozólag a bizánci forrásokban ránk maradtak.

Azok között a nem kisszámú nyilatkozatok között, amelyek az egyházatyák műveiben a keresztény misszióknak a barbár népek körében aratott diadalairól elszórva találhatóak, Hieronymus (kb. 348—420) egyik levelében azt olvassuk, hogy a «húnok tanulják a zsoltárokat.»² A keleten élő egyházatyá e szavainak, amelyeket talán első tekintetre topikus túlzásnak lehetne minősíteni, különös súlyt ad az a körülmény, hogy Hieronymus korábbi leveleiben a húnokat a legviisszataszítóbb vonásokkal jellemzi s «Észak farkasainak» nevezi.³ Ha tehát most mégis azt írja róluk, hogy hajlanak a keresztény tanok felé, akkor fel kell tételeznünk, hogy állításának komoly tárgyi alapja van. Hieronymus korábbi levelei alapján, amelyekben a húnoknak Örményországon keresztül Kis-Ázsiába, Mezopotámiába és Szíriába 395-ben intézett pusztító betöréséről ír, nem nehéz megállapítani, hogy idézett nyilatkozatában szintén azokra a húnokra gondol, akik a Kaukázus vidékén tanyáztak. Erre vall az is, hogy az örményekkel kapcsolatban említi őket. Hogy pedig itt, a Kaukázus vidékén már korábban is történtek kísérletek a kereszténységnek a húnok között való terjesztésére, azt más adatok is bizonyítják. A Világosító Gergelyre († 331) vonatkozó aktákban azt olvassuk, hogy az örmények apostola a szomszédos népek s így a húnok között is térített.⁴ Tevékenységét folytatta unokája, az ifj. Gregorios, aki 343-ban vértanúhalált halt, amidőn térítő úton járt a húnok óriási csapatát vezető Sanesan masszagéta királynál.⁵

¹ Theophanes Byzantios fr. 3. = Dindorf: HG. I. 447.; Menandros fr. 7. = Excerpta de legationibus ed. C. de Boor 451—452.; Theophylaktos Simokattes VII. 7. ed. C. de Boor 257.

² Ep. 107. Migne: PL. 22. c. 870. «... Deposit pharetras Armenius, Hunni discunt Psalterium, Scythiae frigora fervent caloce fidei...»
³ Ep. 60., 77. id. kiad. 600., 695. l. — V. ö. Moravcsik Gy., EPhK. 38 (1914) 335.

⁴ Die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von P. de Lagarde, Abhandlungen der k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen XXXV. I. (1888) 115—116. l. — V. ö. Agathangelos, neu herausgegeben von P. de Lagarde u. o. 77. l.

⁵ Faustus de Byzance... traduit pour la première fois de l'Armenien en Français par

Jean Baptiste Emine. Fragmenta Historicorum Graecorum V. 2. Paris 1884. p. 214. — V. ö. Lukácsy Kristóf: A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakóhelyei eredeti örmény kútfők után, Kolozsvár 1870. II. 114—115. l. — Megemlítem, hogy újabban egyes kutatók kétségbe vonták, hogy az említett Ματαγούτα ὄνομα alatt valóban a húnok értendők és hajlandók ez elnevezés mögött az antik Ἡνίογοι népet keresni. L. P. Peeters: Analecta Bollandiana 50 (1932) 22. l. — Minthogy azonban a húnok neve a három említett forrásban egymástól függetlenül többször előfordul, e feltevést alaptalannak tartom, annál is inkább, mert hiszen, ha a húnok már 375 táján Krim vidékén tűnnek fel, nyilvánvaló, hogy korábban a Kaukázus vidékén kellett tartózkodniok. Arról pedig, hogy egy részük a Duna felé vonuló csoporttól

Hieronymus nyilatkozatában tehát nyilván arra a térítő munkára céloz, amely a Kaukázus-vidéki húnok között folyt, s amelynek későbbi fejleményeire még vissza fogunk térni.

Körülbelül abból az időből, amidőn Hieronymus fent említett szavait írta, más nyomunk is van arra, hogy a húnok érintkezésbe jutottak a kereszténységgel. Amint ismeretes, a húnok nyugat felé nyomuló csapatai már a IV. század végén elérték a Duna vonalát, sőt egy bizánci forrás szerint 386 táján már Thrákiát pusztítják. A 395 körül a Duna torkolata táján tanyázó húnokról azt írja az egyik bizánci egyháztörténész,¹ hogy a tomi-i egyháznak és az ú. n. Scythia minornak a püspöke, Theotimos olyan csodálat tárgya volt előttük, hogy «a rómaiak istené»-nek nevezték. Az egykorú forrás több csodás történetet beszél el a püspökről, amelyekből kitűnik, hogy a szent férfiú a húnok vad erkölceit és szokásait megszelídítette s bizonyára többeket megnyert közülük a keresztény tanok számára.

E gyér nyomokon kívül, amelyek egyrészt a kaukázusi, másrészt a dunamenti húnokra vonatkoznak, egészen a VI. századig nem hallunk a keresztény misszióknak a hún-török népek térítése terén elért eredményeiről. Annál többet tudunk Justinianos koráról, amelyet fentebb általában már jellemeztünk.

A VI. században a bizánci hadsereg telítve van barbárokkal, akik részint külön osztagokban, mint foederati harcolnak, részint a bizánci csapattestekben elosztva szolgálnak. E barbárok közül, akik természetesen mind keresztények, bennünket ezuttal különösebben érdekelnek azok, akiket a VI. századi történetírók masszagetáknak és húnoknak neveznek. Az előbbi elnevezés a Kaukázus-vidéki alánokra vonatkozik, az utóbbi pedig különféle bolgár és török népekre, akik között gyakran szerepelnek a Kaukázus-vidéki szabírok és a Dontól nyugatra tanyázó kutrigurok. A bizánci hadseregbe e török elem úgy szivárog be, hogy egyrészt a bizánciak a meghódított vagy önként meghódoló néptörzseket a birodalom határain belül letelepítik és azokból önálló szövetséges osztagokat szerveznek, részint pedig, hogy egyes barbárok Bizánc varázsától csábítatva önként elhagyják hazájukat és Konstantinápolyban megkeresztelkedvén, a hadseregben vagy a császári udvarban sokszor előkelő pozíciót vívnak ki maguknak. Mindezekre az esetekre több példát ismerünk. Így pl. tudunk arról, hogy 550-ben Justinianos császár kétezer kutrigur családot telepít le Thrákiában.² A bizánci hadseregben szolgáló «húnok» közül sokat névszerint is megemlítenek forrásaink.³ Arra is van példánk, hogy egy-egy barbár harcos

különválva a Kaukázus vidékén maradt és onnan 395-ben az említett betörést intézte a római birodalom keleti tartományaiba, Hieronymuson kívül több megbízható forrás tanúskodik.

¹ Sozomenos: Hist. eccl. VII. 26., Migne: PG. 67. c. 1500. — V. ö. Moravcsik Gy.: Kőrösi Csoma-Archivum I (1924) 278.

² Prokopios: De bello Gothico IV. 19. ed. Haurly II. 585—6.

³ Így pl. 'Αργύρ Prokopios: De bello Persico II. 26. ed. Haurly I. 272.; Ούλδζγ Agathias II. 2. ed. Dindorf: HGM. II. 181.; 'Ελμύγγειρος u. o. III. 21. id. kiad. 275. l.; 'Ελμύτζος u. o. IV. 15. id. kiad. 314.

egy ideig a bizánci hadseregben szolgál, majd újra népéhez csatlakozik. Így pl. egy Sinnion nevű barbár 530-ban az afrikai bizánci hadsereg egyik osztagának vezére s ugyanő 550 táján a bizánci területre menekülő kutrigur csapat egyik vezére.¹ Hogy az ilyen, a bizánci keresztény művelődés légkörében élő barbár honfitársai között az új hit terjesztése érdekében mennyit tehetett, az — mint a felhozott példa is mutatja — könnyen elképzelhető. Justinianos korából több példát ismerünk arra is, hogy a «húnok» közül egyesek megkeresztelkedvén, Bizáncban előkelő tisztségeket töltenek be. Így pl. tudunk egy Sunikas nevű «hún»-ról, vagy «masszageta»-ról, aki 530 táján Bizáncba menekült s ott keresztény hitre tért, majd a bizánci hadsereg egyik hadvezére lett.² 538-ban, amidőn a bolgárok betörnek Thrákiába, a bizánci hadsereg egyik hadvezére Illyricum magister militum-a, a «hún» Askum (vagy Akum), akit maga Justinianos császár tartott keresztvíz alá.³

A felsorolt adatok azt bizonyítják, hogy a VI. században Bizáncnak rendkívüli vonzóereje volt a barbárokra és ennek következtében a birodalom lakossága jelentős, húnok nevezett bolgár és török elemet szívott fel magába, ami által egyszersmind chrisztianizálta is azt. De e belső térítő munka mellett ugyanekkor a keresztény bizánci misszió erős, kifelé irányuló expanzivitást is mutat, amelynek legfőbb eredményeire fentebb már rámutattunk. Ezt az általános képet most még a kereszténységnek a török körében való hódítására vonatkozó adatokkal kell kiegészítenünk.

A Kaukázus-vidéki húnok körében az örmények részéről végzett térítési kísérleteknek jelentős VI. századi folytatásáról tudunk. Egy keleti forrás szerint ugyanis 523 táján Arrān püspöke, Qardusāt és pápjai eredményesen terjesztették a kereszténységet a Kaukázus-vidéki húnok (valószínűleg a szabírok) között, úgyhogy egyes iratokat hún nyelvre is lefordítottak.⁴ Talán ezzel kell összefüggésbe hoznunk azt a tényt, hogy 527 táján a szabírok özvegy fejedelemszövevénye Justinianos császárral szoros szövetségben leverte két másik hún (szabír?) fejedelmet, akik a perzsák oldalára álltak.⁵ De még távolabbi vidékekről is vannak tudósításaink a VI. századból. Kosmas Indikopleustes 547—9 táján írt híres keresztény topografiájában, amidőn megrajzolja a kereszténység kelet felé való terjedésének képét, a baktriaiak és perzsák mellett említi a húnokat, mint akiknek földjén keresztény egyházak vannak.⁶ Kétségtelen, hogy — mint

¹ Prokopios: De bello Vandalico I. 11. ed. Haury I. 362., De bello Gothico IV. 18. ed. Haury II. 586. — V. ö. Kulakovskij: Историа II. 224.

² Historia ecclesiastica Zachariae rhetori vulgo adscripta, interpretatus est E. W. Brooks (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptorum Syri ser. III. t. V.) Lovanii 1924. II. 64. l. = Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias rhetor, in deutscher Übersetzung herausgegeben von K. Ahrens-G. Krüger, Leipzig 1899. 170. l. — V. ö. Prokopios: De

bello Vandalico I. 13. ed. Haury I. 62. l.; Ioannes Malalas ed. Bonn. 453.

³ Ioannes Malalas ed. Bonn. 438. l.; Theophanes, ed. de Boor 218. l.

⁴ A Zacharias rhetor-féle egyháztörténetben, Brooks id. kiad. II. 145—146. l. = Ahrens-Krüger kiad. 254—255. l.

⁵ Ioannes Malalas ed. Bonn. 430—431. l.; Theophanes, ed. C. de Boor 175. l.

⁶ The christian topography of Cosmas Indicopleustes, edited with geographical notes by E. O. Winstedt, Cambridge 1909. 119. l.

műve többi helyein is — itt is az ú. n. «fehér húnok»-ra gondol, akiket az egykorú források ephthalitáknak (hajtál) neveznek. E húnok körében — mint már fentebb jeleztük — a nesztoriánizmus volt elterjedve. Ugyancsak a nesztoriánizmus nyomaira utal későbbi források ama tudósítása, hogy azoknak a türköknek a homlokára, akiket Chosroes perzsa király 591-ben felkelő vetélytársa seregéből elfogott és utóbb a vele szövetséges Maurikios császárhoz küldött, a kereszt jele volt bekarcolva. Amidőn a bizánci udvarban a császár e jel eredete felől tudakozódik, a türkök azt a magyarázatot adják, hogy e jelekkel még edesanyjuk látta el őket, mert a keresztények egy nagy járvány idején azt a tanácsot adták, hogy e jelet tetoválják a gyermekek homlokára, s azokat valóban elkerülte a betegség.¹ Azok a keresztények, akiktől a perzsák északi szomszédságában lakó türkök a kereszt jelének ezt az apotropeikus használatát eltanulták, minden valószínűség szerint közöttük térítő nesztoriánus szerzetesek voltak.

A krimi görög városokban, továbbá a krimi gótok körében — amint láttuk — már a IV. században gyökeret vert a kereszténység. Innen indul ki a VI. században a keresztény misszió az az ága, amely a Fekete-tenger északi partvidékén tanyázó bolgár-török népek körében terjeszti az új hitet. Erre vonatkozólag nemcsak irodalmi forrásaink vannak, hanem az archeológiai leletek is bizonyítékokat szolgáltatnak. A magyarországi avarok archeológiai hagyatékában ugyanis az újabb kutatások két egymástól eltérő réteget állapítottak meg. Ezek közül az egyik, amelyet a préselt fémművesség jellemez, bizánci hagyományokat és keresztény motívumokat mutat. Ez csak úgy magyarázható, ha feltételezzük, hogy e művészet hordozói hosszabb ideig ki voltak téve Bizánc hatásának. A történeti forrásokból tudjuk, hogy az avarok, akik a Kaukázus vidékéről telepedtek át a mai Magyarország területére, leigázták és részben magukkal sodorták új hazájukba a Dontól nyugatra tanyázó kutrigurokat. Az avar-leletek bizánci és keresztény hatásokat mutató rétege tehát csak a kutriguroktól származhatik, akik — mielőtt az avarok leigázták és magukkal sodorták volna őket — előzőleg már körülbelül egy századon át a Fekete-tenger északi partvidékén laktak és így a bizánci kereszténységgel érintkezésbe jutottak.²

Hogy a Fekete-tenger északi partvidékén tanyázó népek körében Bizánc hogyan térített, arra vonatkozólag egy rendkívül érdekes és a magyarságot is közelről érdeklő történeti tudósítás maradt ránk, amellyel

¹ Theophylaktos Simokattes, V. 10. ed. C. de Boor 208. l. — V. ö. Nau : id. m. 245—246. l.; Kulakovskij : Иеропия II. 442. l.

² Hogy azzal a történeti ténnyel, hogy az avarok uralma alatt hún-bolgár törzsek éltek, az archeológiai leletek megítélésében is számolni kell, arra már Alföldi munkájáról írt bírálatomban rámutattam (EPhK. 52 : 1928. 115—116.). Nézetem helyesnek bizonyult : útmutatásom nyomán azóta Alföldi részletesen és

meggyőzően bebizonyította a történeti tudósítások és az archeológiai anyag vallomásának kongruenciáját, vagyis az avarok ethnikai és művészeti kettős rétegződését. L. A. Alföldi : Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde, Eurasia Septentrionalis Antiqua 9 (1934) 285—307. — Az avar leletek keresztény elemeit illetőleg újabban figyelemre méltó eredményekre jutott László Gyula : Adatok az avarok műipar ó-keresztény kapcsolataihoz, Bp. 1935.

részletesebben kell foglalkoznunk nemcsak történeti fontossága miatt, hanem azért is, mert egész sereg szövegkritikai és filológiai probléma fűződik hozzá.

A bennünket érdeklő tudósítás, amely az 527—8. év eseményeire vonatkozik, több szövegváltozatban maradt ránk. Először a VI. századi Ioannes Malalas népies krónikájában bukkan fel.¹ Ebből írta ki a IX. századi Theophanes,² akinek művéből viszont a XII. századi Georgios Kedrenos vette át.³ E görögnyelvű forrásokon kívül tekintetbe jönnek olyan keleti munkák is, amelyek közvetlenül vagy közvetve Malalából merítettek. Ilyen a VI. századi Ioannes Ephesios szírnyelvű egyháztörténete⁴ és a

αὐτὸ καὶ ὁ ψαρμ· ὁ δε αὐτὸ σὴν ζ.
 ὁ γὰρ ὁ μερὸς χριστιανὸς· ἀποβλ
 θῶν βασι-τιμὴν ἰδιὰ ψαρμ· παρῆσιον
 ἠασόρρου· ἀρετὸν ἰδιὸν ἀδελφόν·
 καὶ βασι-αὐτὸν μετὰ ἠασόρρου
 μικῆς· ἀρχήσιν· ὅτι οὐκ ἔστιν οὐ
 τοιοῦτοι· ἄλλα· καὶ μαρτυρῶ
 αὐτὰ· ἄλλοι δὲ· ἢ σαφὲς ἄρμ ρα
 καὶ ἠλεκτριμα· καὶ κατῆμα ζαρ αὐ
 τῶν ἠασόρροι· λαμῶν τῶ ἀντῶν
 τῶν· ἐμαρῆσι· καὶ μαρῆσι

Részlet Malalas krónikájának oxfordi kéziratából.

VII. századi Ioannes nikiui püspök eredetileg görög nyelven készült, de csak egy késői ethiop fordításban fennmaradt műve.⁵ Ezenkívül ismerjük Theophanes művének Anastasios-féle latin fordítását is.⁶ Ami már most

¹ Ioannis Malalae Chronographia, ex recensione L. Dindorfii, Bonnae 1831. p. 431₁₈—432₁₃.

² Theophanis Chronographia, recensuit C. de Boor, I. Lipsiae 1883. p. 175₂₄—176₁₇.

³ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emendatus I. Bonnae 1838. p. 644₁₃—645₆.

⁴ A bennünket érdeklő részt kiadta F. Nau: Analyse de la seconde partie inédite de l'histoire ecclésiastique de Jean d'Asie patriarche Jacobite de Constantinople († 585), Revue de l'Orient Chrétien 2 (1897) 475. — Johannes Ephesiosból átvette Michael antiochiai patriarcha is; I. Chronique de Michel le Syrien

patriarche Jacobite d'Antioche (1166—1199). Éditée pour la première fois et traduite en français par J. B. Chabot II. Paris 1901. 192. l.

⁵ Chronique de Jean évêque de Nikiou. Texte éthiopien publié et traduit par M. H. Zotenberg. (Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale 24. I.) Paris 1883. p. 510—511. — Van ugyan egy újabb angol fordítás is (The Chronicle of John bishop of Nikiu. Translated by R. H. Charles, London 1916.), de miután ez utóbbi is csak Zotenberg szövegén alapszik, én az első kiadó francia fordítását használtam.

⁶ Theophanes id. kiad. II. 133. l.

e felsorolt források értékét illeti, a következőket állapíthatjuk meg. Malalas krónikája nem maradt fenn eredeti alakjában. Egyetlen teljes kézírata, az oxfordi Baroccianus 182., amelyet a XI. században másoltak, az eredeti munkának csak rövidített kivonatos szövegét őrizte meg. Ezzel szemben Theophanes sok helyen bővebben megőrizte az eredeti Malalas-féle szöveget. A Kedrenos-féle mű csak Theophanes szövegének kritikája szempontjából érdemel figyelmet. A keleti források: Ioannes Ephesios és Ioannes nikiui püspök egyaránt rövidített szöveget őriztek meg, de ennek ellenére mindkettőnél találunk olyan részleteket, amelyek a ma ismert Malalas-kéziratban hiányzanak, viszont megvannak Theophanesnél. Anastasios latin fordítása az összes változatok közül a leghézagosabb és legrövidebb szöveget adja.

A következőkben közöljük először a görög szöveget és pedig Malalas oxfordi kézírata alapján (fol. 286^v—287^v). Ezt a szöveget azonban kiegészítettük Theophanes eltéréseivel, alapul véve a C. de Boor-féle kritikai kiadást, illetve ennek kézíratait. Theophanes szövege nemcsak tartalmi, hanem stilisztikai eltéréseket is mutat. Ez utóbbiak közül csak azokat vettük fel, amelyek tárgyi szempontból figyelmet érdemelnek. Azokat a kiegészítéseket, melyek csak Theophanesnél találhatóak meg, az illető helyen a szövegben szegletes zárójelbe tettük, azokat a párhuzamos variánsokat pedig, amelyeket a Theophanes szöveg nyújt, a Malalas-féle szöveg megfelelő szavai után rendes zárójelben közöljük. Tudjuk, hogy eljárásunk következtében a közölt szöveg nyelvi szempontból kissé tarkán fest, mert hiszen Malalas egészen vulgáris nyelvvel szemben állnak Theophanes irodalmibb alakjai, továbbá, hogy itt-ott a szerkezetekben is némi zökkenők álltak be, de mégis meg kellett kísérteni az eredeti szöveg ilyen konjekturális rekonstrukcióját. A görög szöveg alatt az apparatusban közöljük a két keleti forrás ama szavait, melyek úgy a Malalas-, mint a Theophanes-féle szövegtől, tehát a rekonstruált görög szövegtől eltérnek. A rekonstruált görög szövegnek a magyar fordítását is adjuk, a görög szövegben használt jelölésekkel különböztetve meg, hogy mi az, ami csak Theophanesnél van meg, és mi az, ami Theophanes variánsai közül különös figyelmet érdemel.

Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ χρόνῳ καὶ ὁ πλησίον Βοσπόρου ῥήξ τῶν Οὐννων ὀνόματι Γραῶδ (Γορδάς) προσερχόμενος τῷ αὐτῷ βασιλεῖ.¹ καὶ ἦλθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει <καὶ ἐγένετο χριστιανός> καὶ ἐφωτίσθη, ὅτινα ὁ αὐτὸς βασιλεὺς ἐδέξατο εἰς «ῥώτισμα καὶ πολλὰ χαρισάμενος αὐτῷ <δῶρα>»² ἀπέλυσεν (ἀπέστειλεν)³ αὐτὸν εἰς τὴν ἰδίαν χώραν εἰς τὸ φυλάττειν τὰ Ῥωμαϊκά⁴ καὶ τὴν Βόσπορον, ἦντινα πόλιν Ἡρακλῆς ὁ ἀπὸ Ἰσπανίων ἐκτίσσε καὶ ἐποίησε συντελεῖν Ῥωμαίοις ἀντὶ χρημάτων βόας κατ' ἔτος, δεδωκώς αὐτῇ τῇ πόλει ὄνομα Βοῶν φόρος, ὅπερ καὶ συντελεῖν αὐτὴν ἐκέλευσεν. ἐν αὐτῇ δὲ τῇ πόλει ἐκάθισεν ἀριθμὸν στρατιωτῶν Ῥωμαίων ἦτοι Ἰταλῶν λεγομένων Ἰσπανῶν, δοὺς αὐτοῖς καὶ τριβοῦνον σὺν αὐτοῖς φυλάττοντα <τὴν πόλιν διὰ τοὺς Οὐννους καὶ ἀπαιτεῖν συντελείας βοῶν>. ἦν δὲ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει συναλλαγαὶ (συναλλάγματα) Ῥωμαίων τε καὶ Οὐννων. ὁ δὲ αὐτὸς ῥήξ <τῶν Οὐννων> ὁ γενόμενος χριστιανὸς ἀπελθὼν ἐπὶ τὴν ἰδίαν χώραν πλησίον Βοσπόρου εὗρε τὸν ἴδιον ἀδελφόν⁵ <καὶ διηγῆσατο αὐτῷ τὴν τοῦ βασιλέως ἀγάπην καὶ φιλοτιμίαν καὶ ὅτι χριστιανὸς γέγονεν>.⁶ καὶ ἐάσας αὐτὸν μετὰ βοηθείας Οὐννικῆς

ἀνεχώρησεν. ἔσεβον δὲ οἱ αὐτοὶ Οὐνοὶ ἀγάλματα καὶ λαβόντες αὐτὰ ἐχώνευσαν (καὶ λαβὼν τὰ ἀγάλματα, ἃ ἐσέβοντο οἱ Οὐνοὶ, ταῦτα ἐχώνευσεν)⁷. ἦσαν γὰρ ἀργυρὰ καὶ ἡλέκτρινα καὶ κατήλλαξαν αὐτὰ ἐν Βοσπόρῳ λαβόντες ἀνετ' αὐτῶν μιλιαρῆσια. καὶ μανέντες οἱ ἱερεῖς τῶν αὐτῶν Οὐνῶν (καὶ χολέσαντες οἱ Οὐνοὶ) <συμποίησαντες μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ ἀπελθόντες> ἔσφαξαν τὸν ῥήγα⁸ καὶ ἐποίησαν ἀνετ' αὐτοῦ τὸν ἀδελφὸν Μοῦγελ (Μουάγεριν). καὶ πτοηθέντες Ῥωμαίους, <μὴ ἐκζητήσωσιν αὐτὸν οἱ Ῥωμαῖοι> ἦλθον <αἴφνης> ἐν Βοσπόρῳ καὶ ἐφόνευσαν τοὺς φυλάττοντας τὴν πόλιν <τὸν τριβόδον Δαλμάτιον καὶ τοὺς στρατιώτας>. καὶ ἀκούσας ταῦτα ὁ αὐτὸς βασιλεὺς ἐποίησε κόμητα στενῶν τῆς Ποντικῆς θαλάσσης, ὃν ἐκέλευσε καθῆσθαι ἐν τῷ λεγομένῳ Ἰερῷ εἰς αὐτὸ τὸ στόμιον τῆς Πόντου, Ἰωάννην τὸν ἀπὸ ὑπάτων, <τὸν ἔγγονον Ἰωάννου τοῦ Σκόθου, υἱὸν δὲ τοῦ πατρικίου Ρουφίνου> ἀποστείλας αὐτὸν μετὰ βοήθειας Γοθτικῆς (Σκυθικῆς)⁹. καὶ ἐπεστράτευσεν κατὰ τῶν αὐτῶν Οὐνῶν ὁ αὐτὸς βασιλεὺς¹⁰ πέμψας διὰ τῆς αὐτῆς Ποντικῆς θαλάσσης πλοῖα γέμοντα στρατιωτῶν καὶ ἔξαρχον, ὁμοίως δὲ καὶ διὰ γῆς πέμψας πολλὴν βοήθειαν, <ἅμα καὶ Γώδιλαν ἀπὸ Οδοσσοπόλεως>¹¹ καὶ στρατηγὸν Βαδουάριον¹². καὶ ἀκούσαντες εἰ βάρβαροι (Οὐνοὶ) ἔφυγον <ἀφανεῖς γενόμενοι>¹³ καὶ γέγονεν ἐν εἰρήνῃ ἢ Βόσπορος ὑπὸ Ῥωμαίων οἰκουμένη (καὶ γέγονεν εἰρήνη ἐν Βοσπόρῳ καὶ ἐκράτησαν αὐτὴν οἱ Ῥωμαῖοι ἀφόβως)¹⁴.

¹ vint à Constantinople avec une troupe nombreuse *Io Eph.* ² l'honora beaucoup, lui fit de grands présents *Io Eph* le combla d'honneurs *Io Nik.* ³ le laissa retourner *Io Eph* le renvoya *Io Nik.* ⁴ cet homme devint vassal de l'empire romain *Io Nik.* ⁵ trouva son frère qu'il avait mis à tête de ses troupes *Io Eph.* ⁶ alors son frère devint également chrétien *Io Nik.* ⁷ Il prit les idoles d'or et d'argent que le peuple adorait et, persuadé qu'il n'y a qu'un seul vrai Dieu et que toutes ses idoles étaient sourdes et n'étaient pas dieux, il les brisa *Io Eph* Puis Gordas prit toutes les idoles que les Huns adoraient, les brisa en morceaux, en enleva l'argent dont elles étaient recouvertes, et les brûla *Io Nik.* ⁸ Quand son frère et toute l'armée virent cela, ils furent remplis de colère contre lui, il en fut de même des prêtres de ces idoles, ils firent une conjuration et le tuèrent *Io Eph* Les habitants du pays des Huns, qui étaient des barbares, très mécontentes, se soulevèrent contre lui et le tuèrent *Io Nik.* ⁹ avec beaucoup de guerriers scythes et goths *Io Nik.* ¹⁰ Iustinien se mit en route pour leur porter la guerre *Io Nik.* ¹¹ donnant le commandement de ces vaisseaux à un vaillant général nommé Godilas *Io Nik.* ¹² quant aux cavaliers, il les fit partir par la voie de terre, ainsi qu'une nombreuse armée, sous le commandement de Baduarius *Io Nik.* ¹³ puis, par crainte de l'Empereur des Romains, ils s'enfuirent dans un autre pays *Io Eph.* ¹⁴ L'empereur occupa leur pays et renouvela la paix avec eux *Io Nik.*

A görög szöveg magyar fordítása így hangzik :

«Ebben az időben a húnok Bosporos közelében lakó királya, névszerint Grod (Gordas) is az említett császárhoz folyamodott. Eljött Konstantinápolyba, <keresztény lett> és megtért. Maga a császár lett a keresztapja és sok <ajándékokat> ajándékozván neki, elbocsátotta (elküldte) őt hazájába a bizánci érdekek és Bosporos védelme céljából. Ezt a várost a hispaniai Herakles alapította és úgy intézkedett, hogy a rómaiaknak pénz helyett évente marhákban adózzon «Boon phoros» [= marhaadó] nevet adván a városnak, aminek a szolgáltatására kötelezte. E városban [a császár] bizánci, azaz hispaniaiaknak nevezett itáliai katonákat helyezett el, tribunus-t is adva nekik, hogy az velük együtt védje <a várost a húnok miatt és bekövetelje a marha-adót>. Ebben a városban folyt a bizánciak és húnok cserekereskedése. <A húnok> eme kereszténnyé lett királya pedig elmenvén a hazai földre, Bosporos közelében rátalált testvérbátyjára <és elmesélte neki a császár barátságát és bőkezűségét és hogy keresztény lett.> Hún segítő csapatokkal ott hagyván őt, eltávozott. Ezek a húnok pedig bálványokat tiszteltek és vevén ezeket beolvastották (és vevén a bálványokat, melyeket a húnok tiszteltek, beolvastotta ezeket), mert ezüstből és elektronból valók voltak és becsesélték ezeket Bosporosban,

képviselje Bosporos vidékén. Itt ugyanis akkor a különféle barbár törzsek állandóan fenyegették a bizánci uralmat, ez ellen pedig csak egy orvosság volt: barbárokkal barbárokat állítani szembe. Ezt a taktikát alkalmazta Justinianos a jelen esetben is. Bosporos lakói, akik korábban hún uralom alatt éltek, már I. Justinos korában (518—527) visszakivándoroltak Bizánc-hoz. Tudjuk, hogy a császár 523 táján elküldi megbízottját Bosporosba, hogy ott sereget toborozzon a húnokból, akik forrásunk szerint a Cherson és Bosporos város közötti területet kezükben tartották.¹ Bizánc számára tehát rendkívül fontos volt, hogy uralmát Bosporos felett biztosítsa. Ennek az ügynek a szolgálatába állította a császár a hún fejedelem megtérését, akit megnyert arra, hogy a bosporosi, nyilván nem túlerős bizánci helyőrséget támogassa a többi húnok esetleges támadása esetén. Azonban az események más fordulatot vettek, mint a bizánci udvar elképzelte. Gordas fejedelem ugyanis visszatérve hazájába, megpróbálta erőszakosan kereszténné tenni népét. Hogy a pogány vallás minden nyomát eltüntesse, a régi bálványokat beolvasztatta. Erre a pogány papok Gordas testvérével, Muageris-szel² egyetértve, összeesküvést szőttek, fellázították a népet, megölték Gordast és helyébe testvérét tették meg fejedelmüknek. Ezután a lázadók a bizánciak bosszújától félvén, a Bosporos városában levő bizánci helyőrséget lemészárolták s a várost kezükbe kerítették. Erre a császár büntető expedíciót indított a húnok ellen, de azok a hír hallatára elmenekültek. Így Bosporos városa újra a bizánciak uralma alá került.

Részletesebben foglalkoztunk a VI. századi bizánci térítésnek ezzel az érdekes epizódjával, nemcsak azért, mert ennek kapcsán bepillantást nyerünk a keresztény misszió politikai hátterébe, hanem azért is, mert a vázolt események az első pozitív nyomok a honfoglalás előtti magyarságnak a kereszténységgel való érintkezésére. Muageris király nevében ugyanis kutatóink egyértelműleg a *magyar* népvét látják. Korábban Muageris királyt a magyarság névadó őseinek tekintették, azonban Németh Gyula kutatásai óta fordítva kell felfognunk a dolgot. A Muageris népnévből lett személynév.³ Hogy a forrásunkban szereplő «hún» népnév milyen tényleges nép-, illetve törzsnév helyett áll, ez a kérdés számunkra ezuttal mellékes.⁴ Bizonyos, hogy a magyarság a VI. század elején a Meótisz és Kubán vidékén tanyázott, s hogy a forrásban említett «hún» király neve azonos a «magyar» népnévvvel. Forrásunkban tehát két olyan fejedelemtől

¹ Prokopios: De bello Persico I. 12. ed. Haury I. 56—57. Hogy Bosporos korábban hún uralom alatt volt, az kitűnik Prokopios két másik helyéből: De bello Persico II. 3. Haury I. 160.; De bello Gothico IV. 5. Haury II. 508. — V. ö. Moravcsik: id. h. 268. és Vasiliev: id. m. 70—71. l.

² E név variánsairól és a Muageris alakról l. id. értekezésemet. Sajnos e név a keleti forrásokban hiányzik s így csak a görög variánsokra vagyunk utalva.

³ Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása, Bp. 1930. 165—171. l.

⁴ A forrásunkban említett húnokat Marquart az «utigurok», Zlatarski a «kutrigurok», Hóman az «onogurok» néppel azonosítja. Magam id. munkámban azt igyekeztem bizonyítani, hogy a kutrigurokra kell vonatkoztatnunk. Az azóta történt újabb kutatások és főleg az onogurokra vonatkozó saját kutatásaim folytán korábban felhozott érveimet ma már nem tartom meggyőző erejűeknek.

van szó, aki «a magyarságon vagy a magyarsággal kapcsolatos, a magyarság vezetése alatt álló törzs-szövetségen uralkodott».¹ Gordas fejedelem konstantinápolyi megtéréséből tehát az következik, hogy népe, vagyis a magyarság, illetve annak egy része a VI. században ki volt téve a bizánci térítő papok hatásának, ha ez nem is járt tartósabb eredménnyel.

Kosmas Indikopleustes 547—49 táján írt keresztény topográfiájában ama népek között, amelyeknek körében a kereszténység elterjedt, említi a bolgárokat is.² Michael patriarcha XII. századi szírnyelvű világrónikájában, amely sok értékes korábbi, részben elveszett forrás anyagát őrizte meg, szintén azt olvassuk, hogy a Kaukázus-vidéki bolgárok és pugurok, akiket később a területüket elfoglaló népről kazároknak neveztek, egykor keresztényekké lettek.³ E két egybehangzó tudósítás alapján tehát nem lehet kétségbe vonni, hogy a bizánci keresztény térítés a VI. század közepén már a bolgárok körében is sikerrel járt. Biztos tudósításaink vannak arról, hogy a VII. század elején már a meótiszi bolgár fejedelmek között is van a kereszténységnek híve. Nikephoros patriarcha († 829) történeti művében Herakleios császár korából (610—641) közöl egy epizódot, amely magyar fordításban így hangzik: ⁴ «Bizonyos idő elteltével a húnok népének ura a kíséretébe tartozó előkelőkkel és testőrökkel együtt Bizáncba jött és kérte a császárt, hogy őt a keresztény tanokba beavassák. Ez szívesen fogadta, és az előkelő bizánciak a hún előkelőket, feleségeik pedig amazok feleségeit a szent fürdő (= keresztység) által keresztgyermekéiké fogadták. Az ily módon az isteni titkokba beavatottakat császári ajándékokkal és méltóságokkal látta el, amennyiben a fejedelmet patrikiosí címmel tisztelte meg és kegyesen elbocsátotta hún hazájába». E tudósításban egy pont tisztázandó és pedig az, hogy ki-sodák az itt említett «hún»-ok? Ha tekintetbe vesszük, hogy Nikephoros patriarcha a «hún» elnevezést több esetben, de mindég csak a bolgárookra vonatkoztatva használja ⁵ és hogy a bolgárok neve más IX. századi forrásokban is «hún»,⁶ akkor nem kételkedhetünk abban, hogy itt a bolgárok fejedelmének megtéréséről van szó. Már korábbi kutatók is így vélekedtek s a kereszténnyé lett «hún» fejedelmet

¹ Németh Gy.: id. m. 171. l. — V. ö. Hóman (—Szekfű): Magyar történet I². 50—51., 111. l.

² Id. kiad. 119. l.

³ Chabot id. kiadása II. 364. l., ahol a francia fordításban Bulgarayé- és Pougourayé alakokat találunk. Marquart német fordításában (Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903. 485. l.) Bulgaren és Puguren olvasható. Marquart közlése szerint Barhebraeus szövegében a Pangüren variáns fordul elő. Fehér Géza legújabbban azt az ötletet vetette fel (id. m. Századok 1935. Pótfüzet 552—3. l.), hogy a pugur névben, melyet Marquart és Hóman a hunugurokra vonatkoztatott, egy ptolemaiosi népnév rejlik. Szerinte «Mihály pátriarcha elővette a térképet, illetőleg Ptole-

maeusnak egy, korábban használt kompilációját és kiírta onnan a Παρυρίται népvét». Fehér elfelejti, hogy a XII. századi szír író a régebbi korok történetének anyagát készen vette át forrásaiból (l. A magyar történet bizánci forrásai c. munkám 93. l.-t). Az a feltevés tehát, hogy a szír patriarcha a körülbelül hat-hét századdal korábbi történeti eseményekhez a bolgárok mellé a ptolemaiosi térképen keresett volna ki egy népet — mint ahogy azt Fehér tette, — teljes képtelenség.

⁴ Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica, ed. C. de Boor 12. l.

⁵ Id. kiad. 33., 69.

⁶ Így pl. Vita Ioannicii, ASS. Nov. II. c. 386. C.: Οὐγγαροὶ ἔθνος ἦτοι Βουλγάρων.

az ugyancsak Nikephoros patriarcha munkájában előforduló Organas bolgár fejedelemmel, Kovrat nagybátyjával azonosították.¹ Ez a feltevés annál valószínűbb, mert egy másik forrásból azt is tudjuk, hogy Kovrat gyermekkorát Konstantinápolyban a császári udvarban töltötte, ahol keresztény lett és Herakleios császárral szoros baráti viszonyba lépett.²

A bolgár fejedelmi család egyes tagjainak e megtérése mögött kétségkívül politikai okok rejlettek. Tudjuk, hogy Herakleios császár korában a bizánci birodalom veszélyes ellenfelei az avarok, akik 626-ban bolgár és szláv alattvalóikkal együtt Konstantinápolyt is ostrom alá vették. A méoitzi bolgárok viszont a nyugati bolgár törzseknek az avar uralom alól való

Görög felirat a Tamán-félszigetről. Kr. u. 590-ből.

felszabadítására törekedtek. Kelet felől a türkök már korábban fenyegették Bizánc krími birtokait. 576-ban elfoglalták Bosporos városát s Chersont is fenyegették. A bizánciak később visszahódították Bosporost, mert 590-ből ránk maradt egy Maurikios császár nevével ellátott felirat, amely a bospo-

¹ Id. kiad. 24. l. — V. ö. Kulakovskij: *Иеропия III.* 91. l.

² *Chronique de Jean évêque de Nikiu*, id. Zotenberg-féle fordítás 580. l.: «... Koubratos, chef des Huns, neveu d'Organá. Cet homme avait été baptisé dans son enfance et reçu dans le sein du christianisme, à Constantinople, et avait grandi dans le palais impérial. Il avait été lié d'une étroite amitié avec Héraclius Ier, et, après la mort de celui-ci, qui l'avait comblé de bienfaits, il était resté attaché par reconnaissance à ses enfants et à sa femme Martine. Par la vertu du saint baptême vivifiant qu'il avait reçu, il avait vaincu tous les barbares et

les païens». Fehér Géza (id. h. 530. l.) e tudósítás hitelét kétségbe vonja. Szerinte a szerző itt «Nikephoros forrását írta ki» és annak alapján a fent említett Organasra és Kovratra vonatkozó adatot felhasználva «ebből írta a maga elbeszélését». Fehér tehát feltételezi, hogy a nikiui püspök mindezt maga költötte. E súlyos vád mellett azonban Fehér mindössze egy argumentum ex silentio-t (hogy t. i. Nikephoros patriarcha nem említi Kovrat keresztény voltát) tud felhozni. Nézetünk szerint e teljesen alaptalan hiperkritikával szemben a tudósítás hitelle nem szorul védelemre.

rosi falak kijavítására vonatkozik.¹ Viszont a türk befolyás ellen küzdeniök kellett a bolgároknak is. Így a közös érdekek alapján létesült e szoros szövetség a VII. század elején Herakleios császár és a bolgár fejedelmek között, aminek eredménye lett az, hogy Kovrat felszabadította népét és megalapította a meotisi ú. n. «Nagy Bolgáriá»-t.²

Hogy a bolgár fejedelmi család egyes keresztény hitre tért tagjai népük körében mennyire tudták terjeszteni az új hitet, és hogy általában megtérésük milyen közvetlen következményekkel járt, arra vonatkozólag nincs adatunk. De hogy a bizánci kereszténység a Fekete-tenger északi partvidékén lakó népek közt a következő században is hódít, sőt hivatalos egyházi szervezetet is nyer, azt egy rendkívül érdekes forrásból, egy VIII. századi bizánci püspökségi jegyzékből tudjuk.

A párizsi Nemzeti Könyvtár XIV. századi 1555 A. jelzésű görög kéziratában (fol. 23^v—27^v) ránc maradt egy *Τάξις προκαθηδρίας τῶν ὁσιωτάτων πατριαρχῶν, μητροπολιτῶν καὶ ἀδελφείων* című püspökségi jegyzék, amely többek között a góthiai egyházi provincia szervezetét is ismerteti. Az idevonatkozó tudósítások a következők. A jegyzék mindenekelőtt felsorolja a konstantinápolyi patriarcha alá tartozó metropolitákat (*Μητροπολίται ὑπὸ τὸν Κωνσταντινουπόλεως*). Ezek között szerepel a góthiai provincia metropolitája is: ὁ Δώρος (azaz «Doros metropolitája»). A jegyzék azután tovább közli az egyes metropoliták alá tartozó püspökségeket (*Οἱ ὑπὸ μητροπολίτας*). A góthiai provincia szervezetéről a 27^r oldalon a következőket közli:³

λ̄η	Ἐπαρχία Γοθίας)	Ξ	ὁ Ὀνογούρων
ᾱ	Δόρος μ'ητροπόλις)	ς̄	ὁ Ρετέγ
β̄	ὁ Χοτζήρων	ζ̄	ὁ Οἰνων
γ̄	ὁ Ἀσσήλ	η̄	ὁ Ταμάταρχα
δ̄	ὁ Χουάλης		

λ̄η ἰπάριγοθηί: ᾱ Δόρος μ'ρόπι
β̄ ὁχοτζήρων γ̄ ὁ ἀσσηλ :-
Δ ὁχουάλης: Ε̄ ὁ ὀμογουέρον :-
ζ̄ ὀριτίγ θ̄ ὁ οὐμωμὴ ὀτματάρ:

Részlet a VIII. századi püspökségi jegyzék párizsi kéziratából.

¹ Latyšev id. gyűjteménye 105—109. l. — V. ö. Vasiliev: id. m. 75—76. l.

² Moravcsik Gy.: Az onogurok történetéhez (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27.) 1930. 19—28. l. — E munkában részletesen foglalkozom a Fekete-tenger északi partvidékén az V—IX. század folyamán le-

játszódtat népmozgalmakkal és a magyarságnak azokhoz való viszonyával, amely kérdésekre jelen dolgozatomban nem terjeszkedhetem ki.

³ Kijavítottam a kézirat helyesírási hibáit s rövidítéseit megjelöltem. Nyilvánvaló, hogy Ταμάταρχα helyett Ταμάταρχα, Φούλων helyett Φούλων és μεβρον ναϊων helyett μαυρον νερον irandó.

Ehhez azután a 27^v oldalon még a következő kiegészítő scholiont olvassuk:

<p>λζ' Ἐπαρχία Γοτθία(ας) ἃ ὁ Χοτζίρων σύνεργος Φουλλων καὶ τοῦ Χαρασίου, ἐν ᾧ λέ- γεται τὸ μαῦρον νερόν</p>	<p>β' ὁ Ἀστήλ, ἐν ᾧ λέγεται ὁ Ἀστήλ ὁ ποταμὸς τῆς Χαζα- ρίας, ἔστιν δὲ κάστρον</p>
---	--

Forrásunk tehát arról tudósít, hogy a góthiai provincia élén metropolita áll, akinek székhelye Doros. Ez alá tartozik még hét püspök. Mielőtt az egyes püspökségeket közelebbi vizsgálat alá vennénk, először is forrásunk korát kell megállapítanunk.

Amióta C. de Boor a jegyzéket a párizsi könyvtárban felfedezte és kiadta,¹ többen foglalkoztak vele,² és legutóbb G. I. Konidares újra kiadván a szöveget, rendkívül beható és részletes vizsgálat alá vette azt.³ C. de Boor már felismerte, hogy jegyzékünk a képmombólás korából, de mindenesetre a VII. egyetemes zsinat (787) előtti időkből való. E datálás szerint tehát 726—787 között készült, azonban de Boor feltételezi, hogy egyes részei korábbi időkből valók, így a góthiai provinciára vonatkozó rész keletkezését Justinianos korába helyezi. Gelzer a jegyzéket III. Leó császár (717—741) korába helyezi, de a görögországi részeket a VII. század utolsó negyedére vonatkoztatja. Kulakovskij, aki a góthiai provinciára vonatkozó részt speciális vizsgálat alá vette, kimutatta a de Boor-féle nézet tarthatatlanságát s arra a megállapításra jutott, hogy a jegyzék Góthiára vonatkozó adatai a VIII. század második felére vonatkoznak. Hasonló eredményekre vezettek Mošin vizsgálódásai is, aki azt bizonyította, hogy a góthiai provinciára vonatkozó tudósítások a VIII. század közepére, mindenesetre 759 előtti időre utalnak. Ugyanez a meggyőződése Dvorniknak is, aki újabb munkájában behatóan foglalkozott a kérdéssel. Végül Konidares, aki a legalaposabban, minden részletre kiterjeszkedve revízió alá vette a kérdést, bebizonyította, hogy a jegyzék terminus post quem-jét

¹ C. de Boor: Nachträge zu den Notitiae Episcopatum, Zeitschrift für Kirchengeschichte 12 (1890) 303—322., 519—534., 14 (1893) 573—599. — Az általam közölt szöveg 12 (1890) 531. és 533—4. l.-on.

² H. Gelzer: Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaveneinbruche, Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie 35 (1892) 419—436.; J. Kulakovskij: Къ исторіи готской епархіи (въ Крыму) въ VIII. вѣкѣ. Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія 315 (1898) Febr. 173—202.; Moravcsik Gy.: Magyar Nyelv 23 (1927) 267.; F. Dvornik: Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris 1926. 143—146. l.; V. A. Mošin: Ἐπαρχία Γοτθίας въ Хааріи въ VIII-мѣ вѣкѣ, Труды

IV. Сѣзда Русскихъ Академическихъ Организаціи на границей I. Belgrad 1929. 149—156.; Moravcsik Gy.: Az onogurok történetéhez, Bp. 1930. 13—14. l.; F. Dvornik: Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague 1933. 160—168. l.; A. A. Vasiliev: id. m. 97—104. l.; E. Honigmann: Orientalische Litteraturzeitung 39 (1936) 411—414; V. Laurent: Échos d'Orient 40 (1937) 377—379.

³ G. I. Konidares: Αἱ μετροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμένου πατριαρχείου καὶ ἡ «τάξις» αὐτῶν (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 13.), Athén 1934. — Az általam közölt szöveg a 100. és 103. l.-on, de Konidares szövegközlése nem egészen pontos.

a 733., terminus ante quem-jét a 746. év teszi.¹ Ő egyben azt is megállapította, hogy a jegyzék — mint általában a bizánci püspökségi jegyzékek — hivatalos források alapján, gyakorlati célból készült, s így hitelességét — ha bizonyos másolási hibák bele is csúszhattak — kétségbe vonni nem lehet.² Ami speciálisan a góthiai provinciára vonatkozó részt illeti, azon a nézeten van, hogy az idevonatkozó adatok teljesen megfelelnek a történeti valóságnak.³ Konidares kutatásai alapján tehát a datálás kérdését lezártnak tekinthetjük s a jegyzék hitelességében sem kételkedhetünk. Ezek után áttérhetünk a bennünket érdeklő rész történeti tudósításainak közelebbi vizsgálatára.

A VII. század második felében a Fekete-tenger északi partvidékén nagy változás állt be. Erre az időre esik a kazárok előnyomulása kelet felől. Tudjuk, hogy 698 táján a Meótisz keleti partján fekvő Phanagoria bizánci város már a kazárok kezében van s ugyanakkor Bosporos városában is a kazár kagán helytartója székel.⁴ A kazárok uralma ez időben tehát nemcsak a Kubán vidékére, hanem Krim keleti partvidékére is kiterjedt. Tudjuk, hogy a kazár hódítás vetett véget a meótiszi «Nagy Bolgáriá»-nak is és kényszerítette a bolgár törzsek egy részét, hogy nyugat felé vonulva elfoglalják dunamenti hazájukat.⁵ De ugyanebben az időben a gótokat ott találjuk Krimben, akiknek Doros nevű erődjét a bizánci források már a VI. századtól fogva említik, s amely azonos volt a mai Manguppal.⁶ A krimi gótok a félsziget déli hegyes vidékén éltek, ahol egészen 787-ig megőrizték függetlenségüket. Ugyanis egy hagiografiai forrás szerint ez évben foglalta el a kazár kagán Dorost, amelyet a kazárok ellen felkelést szító gót püspök védelmezett.⁷

A VIII. század első felében tehát az a helyzet a Meótisz vidékén, hogy a régi bizánci püspökségek közül Phanagoria és Bosporos a kazárok kezébe került. Bizánci uralom alatt csak a krimi félsziget nyugati része és vele együtt a chersoni püspökség maradt. Ilyen módon a bizánci keresztény misszió elvesztette kelet felé előretolt régebbi támpontjait. Ez volt az oka annak, hogy a konstantinápolyi patriarcha a VIII. század elején a még független gótok dorosi püspökét metropolitai rangra emelte, s hogy —

¹ Id. m. 27., 83—85. l. — Legújabbban Vasiliev is csatlakozott a VIII. századi datáláshoz, l. id. m. 104. l.

² Id. m. 15., 23. l.

³ Id. m. 50—51. l. — V. Laurent legújabbán id. h. 378. l. nem tekinti a notitiát hivatalos jegyzéknek, de földrajzi szempontból elsőrangú forrásnak tartja. A hitelesség ellen azt hozza fel, hogy a jegyzékben túl sok püspöki székhely szerepel s így feltételezi, hogy a szerző ezek egy részét becsempészte a műbe. Ez az érvelése azonban csak szubjektív feltevésre támaszkodik.

⁴ Theophanes, ed. C. de Boor; 373. Nikephoros patriarcha, ed. C. de Boor 40—41. —

V. ö. Kulakovskij: *История III.* 287.; Vasiliev: id. m. 83—84. l.

⁵ Moravcsik: *Az onogurok történetéhez* 30—31. l.

⁶ Vasiliev: id. m. 47—57.; N. Bănescu: *Contribution à l'histoire de la Seigneurie de Théodoro-Mangou en Crimée*, *Byzantinische Zeitschrift* 35 (1935) 20—37.; v. ö. N. Bănescu: *Byzantinische Zeitschrift* 37 (1937) 417—418.

⁷ Joannes góthiai püspök élete: ASS. Jun. V. 190—194.; VII. 167—172. — V. ö. E. Peeters: *Les Khazares dans la passion de S. Abo de Tiflis*, *Analecta Bollandiana* 52 (1934) 21—56., főleg 39—40.

minden jel szerint — a gót metropolita kezébe helyezte a keresztény térítés ügyét, amelyet a tevékenységükben a kazár uralom következtében megbénított korábbi bizánci püspökségek nem folytathattak volna tovább sikerrel.¹

A jegyzék szerint a gót metropolita alá tartozik Phanagoria, amely azonban most új elnevezéssel Tamatarcha néven szerepel, s amelyet a későbbi forrásokból, így Konstantinos Porphyrogennetos művéből, a püspökségi jegyzékekből és zsinati aktákból jól ismerünk.² A zichiai provinciához tartozó Bosporos, továbbá a krími félsziget keleti partján fekvő Sugdaia (mai Sudak), amely minden jel szerint szintén a kazárok kezébe került, úgyszintén a bizánci uralom alatt maradt Cherson jegyzékünkben mint önálló (autokephal) püspökségek szerepelnek.³ A püspökségi jegyzék szerint a dorosi gót metropolita alá Tamatarchán kívül még hat püspökség tartozik, amelyek más forrásokban nem fordulnak elő. Vegyük most sorjába ezeket.

A metropolitai székhely után elsőnek említett püspök *ὁ Χατζήρων*, amely elnevezésben népnévnek kell rejleni. A jelentése tehát a *Χατζήροι* (*Χατζήρες*?) püspöke'. A görög alakot — ha helyesen van leírva — *kočir*-nak vagy — mivel a bizánciak idegen szavak *a* hangját néha *o*-val jelölik,⁴ — *kačir*-nak kell olvasnunk.⁵ A szó alakja arra vall, hogy török nép neve rejlik benne. A kiegészítő scholion azt mondja, hogy «Phulloi és Charasiu közvetlen közelében» kell keresnünk. A Phulloi helynevet, mely későbbi forrásokban is előfordul, Őfút-kaleval szokták azonosítani, a *Χαρασιου* pedig a mai Karasu — mint a scholion mondja, 'fekete víz' — a Salgir déli mellékfolyója.⁶ A *kočirok* vagy *kačirok* népe tehát Krim területén, és pedig annak keleti része felé lakott. A kutatók egy része e nevet a kazárookra vonatkoztatja, akik akkoriban Krim egy részét megszállva tartották.⁷ Ennek az azonosításnak azonban tárgyi és hangtani nehézségei vannak.⁸ Nyelvi szempontból legkönnyebben a Priskos töredékeiből ismert *Ἀκάτζιροι*

¹ Ezt a tényt éles szemmel ismerte fel Dvornik: Les légendes, etc. 166. l.

² A Tamatarcha nevet török (kazár?) eredetűnek tartják (= *tagma-tarchan*). Az oroszok Tmutarakan-nak nevezik.

³ C. de Boor kiadása 522. l. = Konidares kiad. 91. l. — Cherson és Bosporos ugyanígy szerepelnek egy VII. századi jegyzékben is, de ott *ὁ Συγδαίων* helyett — amellyel itt találkozunk először — még *ὁ Νικόφωος* áll, amely a Fekete-tenger keleti partján Abasgia határán volt. L. H. Gelzer: Abhandlungen der philos. — philol. Cl. der k. bayer. Akad. d. Wiss. 21 (1901) 535. l. — A zichiai provinciáról l. V. G. Latyev: Къ исторiи христiанства на Кавказѣ id. h. 173. — A sugdaiai püspökségről l. V. G. Vasiljevskij: Труды III. köt. CLVI—CCVII. lk.

⁴ L. J. Németh: Ungarische Jahrbücher 10 (1930) 28.

⁵ Fehér G.: id. h. 529. l. *kočir*, *köčir* olvasásra gondol.

⁶ Kulakovskij: Прошлое Тавриды 71. l.; V. G. Vasiljevskij: Труды III. CCLXXXV. l.; Mošin: id. m. 150.; Vasiliev: id. m. 98. — Mošin alapján Fehér is: id. m. 528., aki azonban nem olvasta el figyelmesen szavaimat: «A *μαύρον νερόν* a. m. török 'kara su' pedig a Maiotisba ömlő *Χαράσιου* török 'kara göl' folyó nevére emlékeztet» (Magyar Nyelv 23: 1927. 269.), mert itt azonosításról nincs szó. — Dvornik: id. m. 162. l. szerint Phulloi a mai Livadiától nem messze feküdt. Egyéb azonosításokról Vasiliev: id. m. 75. l.

⁷ Mošin: id. m. 150.; Vasiliev: id. m. 98. l.

⁸ Hogy ez az azonosítás — melyhez korábban magam is csatlakoztam — tarthatatlan, arra Fehér mutatott rá: id. m. 529. l.

(a kéziratokban Κατζίρων is!) népnévvel lehetne egyeztetni.¹ Ezekről azonban az V. század óta nem tudunk. Annyi kétségtelennek látszik, hogy az ὁ Χοτζήρων egy, Krim keleti részén tanyázó török népnek a püspökére vonatkozik.

A jegyzék a következő püspököt ὁ Ἀστήλ néven jelöli meg. Kétségtelen, hogy itt szövegromlással van dolgunk, s hogy a másoló Ἀτήλ helyett tévesen írt Ἀστήλ-t. Ezt bizonyítja a kiegészítő jegyzet, amely azt mondja, hogy ebben Chazaria Ἀστήλ (olv. Ἀτήλ) folyamának neve rejlik, amely egyszerűen várost is jelöl. Az Ἀτήλ szó akkori görög kiejtése *Atil*, ami — mint-hogy a bizánciak α-ja gyakran török nevek ā-jét jelöli — *Atil*-nek is olvasható.² Az *etil-til* törökül „folyó”-t jelent s e szó egyben a Volga folyó és mint helynév a Volga mellett fekvő Itil kazár város neve, amelyet más forrásokból is jól ismerünk.³ Forrásunk tanúsága szerint tehát 733—746 táján a kazár Itil-ben keresztény püspök székelt.

Bár a kazáriai keresztény térítésre vonatkozólag ennél korábbi adatunk nincs is, mindaz, amit a kereszténységnek a kazár birodalomban a VIII—IX. században való elterjedéséről tudunk, teljes mértékben megerősíti ezt az adatot.⁴ Így a bizánci menologionok és synaxarionok megemlékeznek arról, hogy V. Konstantinos bizánci császár (741—775) az ifjabb Stephanos martir († 764) csoportjához tartozó egyik katonát képimádás miatt Chersonba száműzte, aki onnan elmenekülvén, Kazáriában püspök lett.⁵ Egy 805—815 közt keletkezett püspökségi jegyzék a konstantinápolyi patriarchatus területéhez tartozó országok közt említi Kazáriát is.⁶ Rendkívül fontos a mi szempontunkból egy hagiografiai munka ama tudósítása, amely szerint a VIII. század második felében a kazárok földjén már számos keresztény gyülekezet volt,⁷ amint ezt későbbi arab források is megerősítik. A felsorolt adatokból, melyek számát még szaporíthatnánk,⁸

¹ Ezt a gondolatot már régebben felvettem: MNy. 23 (1927) 269. l.

² V. ö. Ἀττίλαν Menandros, Excerpta de legationibus, ed. C. de Boor 453.; Ἀτὲλ Theophanes, ed. C. de Boor 356.; Ἀτὴλ Konstantinos Porphyrogennetos: De adm. imp. ed. Bekker 164.; Ἀτλοόζιου u. o. 169.

³ L. Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. 208. l.

⁴ A kazáriai kereszténységről l. Собрание сочинений Виктора Ивановича Григоровича (1864—1876). Издание Историко-Филологического Общества при Имп. Новороссійскомъ Университетѣ под редакціей М. Г. Попруженко, Odessa 1916. I—II.; Dvornik: Les légendes... 157. skk. lk. és Peeters: id. m. 37—40. l. — Megemlítjük, hogy V. Konstantinos császár (741—775) felesége a kazár kagán leánya volt s így e rokonsági kapcsolat is elősegíthette a kereszténység terjedését Kazáriában; l. erről részletesen Moravcsik Gy.: Происхождение слова τζιτζήρων, Seminarium Kondakovianum 4 (1931) 69—76.

⁵ Menologium Basilii II. imperatoris, Migne: PG. 117. c. 181. C-D.; Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae, ed. H. Delehay, Propylaeum ad ASS. Nov., Bruxelles 1902. p. 263—264. — Ez a fontos tudósítás eddig a kérdéssel foglalkozók figyelmét elkerülte.

⁶ Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatum, ed. G. Parthey, Berolini 1866. 140. l. — V. ö. Des Nilos Doxopatres Τζιτζήρων patriarcharum ἑρόνων, armenisch und griechisch herausgegeben von F. N. Finck, Tiflis 1902. 29. l.

⁷ Dvornik: id. m. 164. l.; Peeters id. m. 37—38. — Ez utóbbi Abo megkeresztelkedését Gothiába helyezi, mert a püspökségi jegyzéket nem ismervén, kazáriai, egyházi szervezetről nem tud. A püspökségi jegyzék Itilre vonatkozó adata alapján természetesen nincs akadálya ama feltevésnek, hogy Abo Kazáriában tért meg.

⁸ Így pl. Dvornik id. m. 164. l. i. jegyzetben említi, hogy egy kazár szerzetes szerepel már III. Michael bizánci császár (842—867) korában.

világosan kitűnik, hogy a VIII. század második felében a kereszténység a kazárok földjén már el volt terjedve s így semmi okunk sincs arra, hogy a püspökségi jegyzék ama tudósítását kétségbe vonjuk, amely szerint Itilben már a század első felében volt orthodox püspökség. Ennek további sorsáról nem tudunk. Okát abban kell keresnünk, hogy — amint említettük — 787-ben a krimi Doros, a metropolita székhelye és ezzel az egész provincia középpontja a kazárok uralma alá került, aminek következtében bizonyára az egyházi szervezet terén is változás történt. De volt ennek még egy más oka is. Ugyanis a VIII. század végén erősen terjed a kazárok közt a zsidóság s Hárún-ar-Rašíd idején (786—809) a kazárok hivatalosan áttérnek a zsidó vallásra, ami a kereszténység további terjedését megakadályozza.¹

A harmadik püspök címe ó *Χουάλης*. A görög szövegből magából nem lehet eldönteni, vajjon az *-ης*-t nőnemű genitívusi végződésnek kell-e tekintenünk vagy hozzátartozik a tőhöz. Első esetben «Chualis», a második esetben «Chualisz» püspökéről lenne szó. Ezt a nevet már Kulakovskij összevetette a Kaspi-tenger régi orosz *Хвалыское* (illetve régi orosz énekekben *Хвалыньское*) *more* elnevezésével s ennek alapján egy, a Kaspi-tenger mellett, a Volga torkolata táján fekvő *Χουάλη* helynévre következtetett.² Más orosz kutatók pedig már régen kapcsolatba hozták a kérdéses nevet a Kinnamosnál (ed. Bonn. 107., 247.) szereplő *Χαλίσιαι* (magyar *kaliz*) népnévvel.³ Ha most még tekintetbe vesszük, hogy egy hasonló nevű nép az orosz krónikákban is előfordul,⁴ akkor nem lehet kétséges, hogy a püspökségi jegyzék *Χουάλης*-a, Kinnamos *Χαλίσιαι* és az orosz krónikák *Хвалицы* népr neve azonos egymással. De ha ez az azonosítás helyes, akkor semmi okunk sincs arra, hogy a *Χουάλη*-ban helynevet keressünk, hanem a kérdéses kifejezést úgy kell értelméznünk, hogy az a chualisz (= kaliz) nép püspökét jelenti. E szerint a görög szövegben a *Χουάλης* ragozatlan alakjában — mint ahogy pl. a *Ῥώς*-t (= «oroszok») is legtöbbször ragozatlanul használják a bizánciak — többes genitívusban áll. Ha pedig az oroszok erről a népről nevezték el a Kaspi-tengert — éppen úgy, mint ahogy a varjágokról a Varjág-tengert (*Варяжское море*) — akkor e püspökségnek valahol a Kaspi-tenger nyugati partján, Itiltől délre kellett lennie.

¹ A kazár kagán áttérését a zsidó vallásra a héber dokumentumok (József kazár kagán állítólagos levele, stb.) alapján régebben általában 730 tájára tették. L. erről Mandel M.: József khazár király válaszelevelének hitelesége, Pécs 1929.; V. Mošín: Les Khazares et les Byzantins d'après l'Anonyme de Cambridge, Byzantion 6 (1931) 309—325.; Dvornik: id. m. 168—171. — Legújabbban azonban Peeters «Les Khazares dans la passion de S. Abo de Tiflis» (Analecta Bollandiana 52. [1934] 121—156.) c. tanulmányában nagyon súlyos és meggyőző érvekkel mutatta ki, hogy a héber dokumentumok tudósítása nem fogadható el s az áttérést az arab forrásoknak meg-

felelőleg a IX. század elejére kell tennünk.

² Id. m. 185. l.

³ Vasiliev: id. m. 99—100. l.

⁴ Vasiliev: id. m. 100. l.; v. ö. F. Miklosich: Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae 1862—5. s. v. *хвалицы*. — Megemlítendő még, hogy a Zacharias rhetor neve alatt szereplő VI. századi szírnyelvű egyháztörténeti munkában egy hasonló nevű nép szerepel, melynek neve a különböző kiadásokban így van átírva: *Khulas* (Ahrens—Krüger, Hamilton—Brooks), *Koulas* (Rubens Duval), *Kuls* (Brooks). E népr nevet már régebben azonosítottam a püspökségi jegyzék szóbanforgó adatával; l. Magyar Nyelv 23 (1927) 269.

Az ötödik püspök címe: ὁ Ῥετῆς. Ennek magyarázatára vonatkozólag Vasiliev felvetette azt a gondolatot, vajjon a Ῥετῆς nem íráshiba-e Τεπές helyett, amely szóban megkapnánk a Kaukázustól északra levő, a Kaspi-tengerbe ömlő mai Terek-folyó nevét.¹ Magam e feltevést nagyon valószínűnek tartom. Azt ugyanis már láttuk, hogy a ránk maradt szövegben vannak másolási hibák, s így a τ és ρ felcserélését könnyen elképzelhetjük. Ez esetben azonban azt is fel kell tételeznünk, hogy a Terek-folyó mellett hasonló nevű helynév is volt, amelyben az illető püspök székelt. Hogy e püspökség milyen nép területére terjedt ki, azt biztosan nem tudjuk, de aligha gondolhatunk másokra, mint az alánokra.

Hátra van még két püspökség, a negyedik és hatodik, amelyek elnevezésében éppen úgy, mint a ὁ Χοτζήρων-ban két népnév rejlik: ὁ Ὀνογούρων és ὁ Οὐνων. Lássuk először az utóbbit.

Akik eddig a «húnok» püspökségével foglalkoztak, különböző feltevéseket kockáztattak meg. Kulakovskij a krimi húnokra gondolt, Vasiliev pedig ama nézetének adott kifejezést, hogy a húnok mögött valamilyen, a Fekete-tengertől északra és a Dontól nyugatra tanyázó nép, talán a fekete bolgárok vagy magyarok rejlenek.² Dvornik a Justinianos korabeli térítésre hivatkozva Kulakovskij nézete felé hajlik.³ Meggyőződésünk szerint e «húnok» másfelé keresendők. Ha ugyanis szemügyre vesszük az eddigi püspökségeket, azt látjuk, hogy a jegyzék bizonyos határozott földrajzi sorrendet követ a felsorolásban. A metropolita székhelye, Doros után először a kočirok krimi püspökségét jelöli meg, azután kelet felé a Volga melletti Itilt, majd dél felé a Kaspi-tenger nyugati partján fekvő chualisokét, és az ettől még délebbre fekvő Terek-et ejti sorra. A sor végén Tamatarcha áll, amely Krimmel szemben fekszik a Kubán torkolata vidékén. A felsorolás tehát Krimből indul ki és oda tér vissza. Így a még meghatározatlan «húnok» és «onogurok» püspökségét nézetem szerint a Terek-folyótól nyugatra, de Tamatarchától keletre, vagyis a Kubán-folyó vidékén kell keresnünk. Hogy ezen a vidéken már a VI. században voltak húnok, azt tudjuk. Itt laktak a szabírok, akik a bizánci forrásokban sokszor hún néven szerepelnek.⁴ A szabírokat az avarok 558. évi támadása szétszórja, s ettől kezdve a VI. század második felében töredékeik a Kaukázustól délre tűnnek fel.⁵ De vannak adataink arra, hogy a Kaukázus vidékén a szabírokon kívül más «húnok» is tanyáztak, és pedig nemcsak a VI. században, hanem az azt követő időkben is. A VI. századi Prokopios műveiben többször említ olyan «húnok»-at, akik nem azonosíthatók a szabírokkal. Így pl. a Kaukázuson átvezető ú. n. Kaspi-kapuk leírásával kapcsolatban

¹ Id. m. 100. l.

² Id. m. 101. l.

³ Id. m. 165—166.

⁴ Így pl. Οὐνωνοὶ . . . οἱ Σάβιροι καλοῦμενοι Prokopios: De bello Persico I. 15., ed. Haury I. 74.; Οὐνων . . . τῶν Σαβείρων ὀνομαζομένων,

Agathias, HGM. II. 267.; Οὐνωνοὶ Σάβιροι Malalas, ed. Bonn. 406., sok esetben pedig csak Οὐωνοὶ néven említik őket a bizánciak.

⁵ Az ide vonatkozó forrásokról Moravcsik Gy.: Az onogurok történetéhez 24. l.

említi, hogy azokon túl lónevelő, vízben gazdag síkság terül el, amelyen «hún népek» laknak egészen a Maiotiszig,¹ s ezeket a többi húnokat világosan megkülönbözteti a szabioktól.² Ezekről a húnokról a VII. század elején is hallunk, és pedig Herakleios császár perzsa hadjárataival kapcsolatban. 624-ben Herakleios császár seregével a Kaukázusban harcol, ahol szövetségesei a keresztény lázok és abazgok. A Kura-folyó mellett megveri a perzsákat, miután azonban a két perzsa vezér újabb támadásra készül ellene, Theophanes szerint a «húnok» földje felé vonul nehezen járható vidékeken át.³ Hogy a császárnak valóban az volt-e szándéka, hogy átkeljen a Kaukázuson, mint egyesek vélik, vagy sem, annak eldöntése számunkra nem fontos. Annyi kétségtelen, hogy a Kaukázusban vagy attól északra a VII. század elején még laknak «húnok». Ha meggondoljuk, hogy — mint fentebb láttuk — Herakleios császár a meótiszi bolgárokkal szoros szövetségben állt, közelfekvő az a feltevés, hogy a «húnok», akiknek földje felé tartott a császár, nyilván azért, hogy segítséget és erősítést szerezzen, szintén a meótiszi «Nagy Bolgária» kötelékébe tartoztak. Következő adatunk a IX. század elejére vezet. 820-ban a szláv származású Thomas Kis-Ázsiában felkelést szít II. Michael bizánci császár ellen és sikerül neki nagy hadat gyűjteni. Egy bizánci forrás szerint seregében kaukázusi népek is résztvettek, és pedig abazgok, zichek és «húnok» is.⁴ Így tehát a «hún»-kontinuitás a Kaukázus vidékén egészen a IX. század elejéig kimutatható. Ha már most a püspökségi jegyzék 733—746 táján a Kaukázus vidékén húnokat említ, ez az adat nem áll elszigetelten, hanem beleillik a felhozott adatok összefüggő sorába. Ha az említett történeti forrásokkal szemben fel is merülhetne az a gyanú, hogy a «hún» nevet az illető helyen csak archaizáló értelemben használják, a püspökségi jegyzékkel szemben ilyesmire nem gondolhatunk. A sok ráncmaradt püspökségi jegyzék áttanulmányozása azt bizonyítja, hogy a bizánciak e gyakorlati célokból és hivatalos adatok alapján készített kimutatásai mindenben, s így a népnevek használatában is, mindég a valósághoz igazodnak. A jegyzékek adatait állandóan javították, helyesbítették, vagyis az idők folyamán az egyházi szervezetben történő változásnak megfelelően módosították. Így tehát nem kételkedhetünk abban, hogy a VIII. század közepén valóban volt egy, a dorosi metropolita alá tartozó püspökség, amely «a húnok püspöksége» nevet viselte. Hogy ez valóban így volt, arra van egy más bizonyítékunk is. Ugyanis a bizánci synaxarionok megőrizték e húnok egyik püspökének emlékezetét. A november 10-re vonatkozó

¹ De bello Persico I. ro., ed Hauray I. 46—47. l.

² De bello Gothico IV. 3., ed Hauray II. 497.

³ Theophanes, ed. C. de Boor 310. — V. ö. L. Drapeyron: L'empereur Héraclius et l'empire byzantin au VIIe siècle, Paris 1869. 200. l.; G. Laskin: Ираклиѣ, Charkov 1889. 51. l.; E. Gerland: Die persischen Feldzüge des

Kaisers Herakleios, Byzantinische Zeitschrift 3 (1894) 354.; Kulakovskij: Иеропия III. 71., 343—4. l.

⁴ Genesios, ed. Bonn. 33. l. — V. ö. A. A. Vasiliev: Byzance et les Arabes I. Bruxelles 1935. 31. l. — Megemlíttjük, hogy Genesiosnál az Οἱ ἄνθρωποι név még egyszer előfordul (28. l.) s ott a bolgárookra vonatkozik.

hagiografiai feljegyzések között olvasható a következő: Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ μνήμη τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἐφραΐμ τοῦ ὁμολογητοῦ, ἐπισκόπου Οὐνίας.¹ Azaz: «Ugyanezen a napon van az emlékezete a mi szent atyáknak, Ephraim hitvallónak, Unia püspökének». A kiadó az indexben Οὐνία-t városnak tartja s nem ismerte fel, hogy az Οὐνία helyesen Οὐνία-nak irandó s annyit jelent, mint 'Hunnia, a húnok földje, országa'. Ugyanilyen képzéssel nevezik a bizánciak pl. a zichek földjét Ζιχία-nak, a kazárok földjét Χαζαρία-nak és a besenyők földjét Πατζινακία-nak. Maga az Οὐνία név tudomásom szerint ezen az adaton kívül csak egyetlenegyszer fordul elő a bizánci irodalomban. Így nevezi Kosmas Indikopleustes a fehér húnok (ephthaliták) országát.² Erre azonban nem vonatkozhatik a synaxarion tudósítása, mert az ephthaliták püspöke csak nesztorianus püspök lehetett. Már pedig forrásunk Ephraimet ὁμολογητῆς-nak nevezi, ami annyit jelent, mint «confessor, hitvalló», tehát orthodox volt. A ὁμολογητῆς jelző egyébként bizonyos tekintetben korhatározó adat is, mert azt főleg a képrombolás korának hitvallói kapták meg. Így ebből a körülményből is arra kell következtetnünk, hogy a synaxarionok feljegyzése, mely mindenestre a XII. század előtti időből való,³ ugyanazon húnok egyik püspökére vonatkozik, akiknek püspöke a jegyzékben ὁ Οὐνωῶν néven szerepel. Lásuk végül, hogyan kell értelmeznünk a hátralevő püspökség nevét.

A ὁ Ὀνογοῦρων annyit jelent, mint «az onogurok püspöke». Ezt a népet jól ismerjük a bizánci forrásokból. Egy korábbi tanulmányomban részletesen foglalkoztam e nép történetére vonatkozó tudósításokkal.⁴ Tudjuk, hogy az onogurok az V. század közepe táján tűnnek fel a Kaukázus és Kubán vidékén. Ott találjuk őket a VI. század folyamán is. Nyomós bizonyítékaink vannak arra vonatkozólag, hogy a VII. század elején megalakuló «Nagy Bolgária» uralkodó elemét szintén az onogurok alkották. Ez a birodalom a VII. század közepén a kazárok előnyomulása következtében megdőlt, s a bolgár törzsek egy része nyugat felé vonul s ott megalapítja a dunai bolgárok birodalmát. Egy VIII. századi bizánci teológiai munka a honfoglaló bolgárokat a 713. év eseményeivel kapcsolatban «unogur-bulgárok»-nak nevezi. Ebből tehát arra kell következtetnünk, hogy a dunai bolgárok uralkodó rétege onogur volt. Ha már most

¹ Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis opera et studio H. Delehaye (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Bruxellis 1902. 212. l. — Korábban arra gondoltam (A magyar történet bizánci forrásai 128. l.), hogy az Οὐνία talán Magyarországra vonatkozik.

² Id. kiad. 69. l.

³ Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy Delehaye kiadása szerint a bennünket érdeklő szövegrészlet már egy XII. századi kéziratban megvan. Magának a konstantinápolyi synaxarionnak a keletkezését 1060—1080 közé teszik.

— Megemlítem még, hogy ez az Ephraim, akiről itt szó van, nem azonos azzal az Ephraim püspökkel, akire a fentebb, a 11. jegyzetben közölt irodalom vonatkozik. Ugyanis az nem hitvalló, hanem martir, emlékezetét az orthodox egyház nem november 10-én, hanem március 7. (illetve 4., 6., 8.)-én ünnepli és az a beállítás, hogy ő a türkök és magyarok térítője volt, csak névazonosításon alapuló mese. Egyébként Delehaye indexében szintén megkülönbözteti amattól ezt az uniai püspököt.

⁴ Az onogurok történetéhez, Bp. 1930.

néhány évtizeddel később püspökségi jegyzékünk a Meótság vidékén is ismer onogurokat, ezt a tényt csak úgy magyarázhatjuk, hogy az onogurok egy része a nyugat felé húzódó onogur-bolgár törzsek elvonulása után is ott maradt ősi hazájában.¹ Ezek azok az onogurok, akiknek püspökét jegyzékünk említi. Hogy pedig ezeknek az onoguroknak a lakóhelyét a Kaukázustól északra a Kubán vidékére kell tennünk, az következik mindabból, amit az onogurok korábbi lakóhelyéről tudunk, de következik magából a püspökségi jegyzékből is, amely — mint láttuk — bizonyos geográfiai sorrendben haladva a húnok és onogurok püspöksége után utolsó helyen említi a Kubán torkolatától keletre, a Tamán-félsziget csúcsán fekvő Tamatarchát, amelyről már fentebb szó volt.

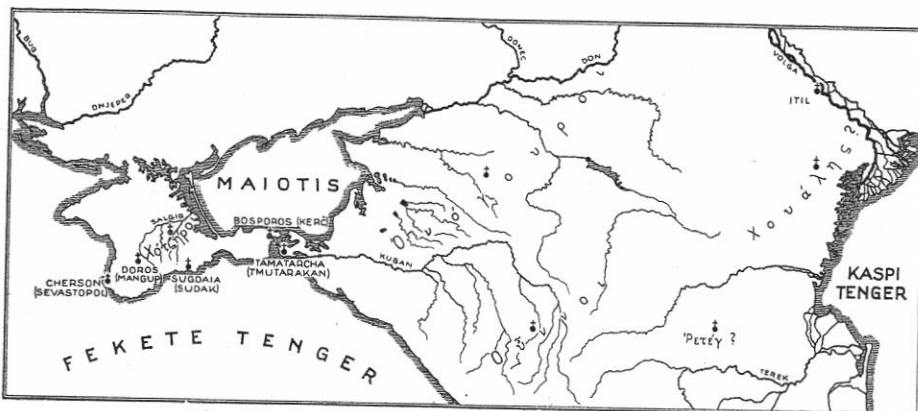
A püspökségi jegyzéknek több-kevesebb valószínűséggel minden adatát lokalizáltuk. Vizsgálódásaink nyomán képet kaptunk a kereszténységnek a Meótság és Kaukázus vidékén a VIII. század közepe táján való elterjedéséről és egyházi szervezetéről (l. a mellékelt térképet). Láttuk, hogy a krími három autokephal püspökségen (Cherson, Sugdaia, Bosporos) kívül a dorosi metropolita alá hét püspökség tartozik: ezek megjelölései közül kettő (Itil és Tamatarcha) biztosan városnév. Helységnevet kell sejtünk még egyben (Terek), míg a kočirok (vagy kačirok?), a chualis-ok, húnok és onogurok püspöksége népnévvel van megjelölve. Ebből a körülményből azt a következtetést kell levonnunk, hogy az utóbbi négy olyan püspökség, amelynek még nincs állandó székhelye, vagyis amelynek hatásköre olyan népekre terjed ki, amelyek még nem telepedtek le, hanem nomád életmódot folytatnak. Ebből a következtetésünkből pedig, hogy t. i. e négy püspökségnek még nem volt állandó székhelye, az a további következtetés adódik, hogy ezek missziós püspökségek voltak, vagyis olyanok, amelyekben felszentelt püspökök vezették az illető területen folyó térítés munkáját. Erre nagyszerű analógiát nyújt a bizánci források ama tudósítása, hogy amidőn 948 táján a magyar Gyula Konstantinápolyban meg-

¹ Legújabbban Fehér Géza e megállapításom helyességét kétségbevonja, l. A bolgár-törökök kapcsolatai a magyarsággal és a legújabb magyar őstörténetkutatás. Századok 59 (1935) Pótfüzet 513—553. Ő ugyanis feltételezi, hogy az említett VIII. századi forrás szerzője, Agathon korábbi irodalmi forrásból merített. Szerinte «A bolgár származásmonda nagyon híres, sokat emlegetik. Agathon is ismeri s innen írja ki a bolgárok kettős nevét» (id. h. 533. l.). Fehér tehát komolyan feltételezi, hogy egy bizánci egyházi munka szerzője, aki kizárólag zsinati ügyekről értekezik és a bolgárok betörését csak mellékesen említi, «irodalmi forrás»-ból írta ki a bolgárok «onogur» nevét. De önmagával is teljes ellentétbe kerül Fehér. Azt állítja ugyanis, hogy «Theophanesnek és Nikephorosnak a bolgárok eredetére vonatkozó elbeszélése egy eredetileg a VII. század második felében írt feljegyzéséből való» (532. l.). Szer-

rinte «ezt használta Konstantinos Porphyrogenetos is» (u. o.). Néhány sorral lejjebb azonban már azt mondja, hogy Konstantinos Porphyrogenetos «... nem valami új, vagy hallomásból szerzett értesülést használja, hanem Theophanes krónikáját». Még zavarosabbá válik azonban előadása, midőn ugyanezen, a VII. század második felében írt irodalmi forrás ismeretét tételezi fel Agathonnal, aki II. Anasztasios császár idejében (713—716) írta egyházi jellegű művét. Még meglepőbb azonban az az állítása, hogy «Ugyancsak irodalmi ismeret az alapja a Moravcsik említett püspökségi jegyzék «onogur» nevének...» (533. l.), továbbá, hogy «... az onogur név a püspökségi jegyzékben nem jelent egyebet, minthogy a jegyzék összeállítói régi forrásokból ismerték s tudták azt, hogy melyik területen laktak az onogurok» (529. l.). A bizonyítás nélküli pusztá tagadással nem lehet vitába szállni.

keresztelkedett, magával vitte hazájába Hierotheos szerzetest, akit Theophylaktos patriarcha Turкия püspökévé szentelt. Hierotheos kiküldetése nyilván ez esetben is missziós céllal történt, hogy t. i. megtérítse a megkeresztelkedett fejedelem népét, illetve törzsét s ezért kapta az egyelőre egyháziilag még meg nem szervezett terület, vagyis Turкия püspöke címet. Ilyen missziós püspökségnek kell tekintenünk a kočirok (kačirok?), a chualis-ok, a húnok és az onogurok püspökségét is.

Mindezekután felmerül az a kérdés, milyen kapcsolatban állnak fejtegetéseink a honfoglalás előtti magyarságnak a kereszténységhez való

A kereszténység elterjedése a VIII. század közepétáján a Kaukázus és Meotisz vidékén.

viszonyának problémájával, vagyis, hogy kutatásaink eredményei hogyan világítják meg ezt a kérdést? A mai tudományos nézet szerint a magyarság történeti forrásokból ismert legrégebbi hazája a Kubán vidékén volt. Az is kétségtelenül bebizonyított ténynek tekinthető, hogy az onoguroknak a magyarság kialakulásában jelentős szerepük volt, ha a magyarságnak az onogurokhoz való viszonyát illetőleg a kettő teljes azonosításának gondolatától a csupán szorosabb kapcsolat feltételezéséig az egyes kutatók felfogása többféle árnyalatot mutat is. Azt az onogur népet tehát, amelynek körében a VIII. században egy bizánci missziós püspökség terjesztette a kereszténységet, vagy magyaroknak, vagy legalább is a kialakuló magyarság egyik elemének kell tartanunk. S ha ezek közvetlen közelében viszont «húnok»-at találunk még a VIII. század közepén is, vajjon nem gondolunk-e önkéntelenül is a magyar hagyományra, amelyben oly soká megmaradt a húnokkal való kapcsolat emléke, amelynek «megvoltában nem kételkedhetünk».¹ Nem térhetünk ki most részletesebben erre a kérdésre, de viszont

¹ Németh Gy.: id. m. 220.

nem is mulaszthatjuk el annak hangsúlyozását, hogy a püspökségi jegyzék ama tudósítása, amely szerint a VIII. században a bizánci egyház a Kaukázus vidékén a magyarokkal szoros kapcsolatban levő, illetőleg — nézetem szerint — velük azonosítható onogurok és húnok között térített, a magyar őstörténetnek egyik kardinális pontja, vagyis a hún-magyar kapcsolatok megítélése szempontjából nem közömbös.

A magyarság a VIII. század közepe táján még a Meótsztól keletre tartózkodik. Amikor újra feltűnik szemünk előtt, a IX. század közepe táján, már a Meótsztól nyugatra találkozunk vele. Tudjuk, hogy először a 837. évi makedon-lázadás idejében szerepelnek a magyarok, amidőn egy bizánci forrás szerint, amely egymás után három néven Οὔγγροι, Οὔννοι, Τούροροι-nak nevezi meg őket, a dunai bolgárok segítségére sietnek.¹ Nehány évtizeddel később Krimben bukkan fel egy magyar csapat. Az ide vonatkozó tudósítás, amely a szláv apostol, Konstantinos (Cyrill) ó-egyházi szláv nyelven írt életrajzában olvasható, problémánk szempontjából is különös figyelmet érdemel. Azt olvassuk itt, hogy amidőn Cyrill Chersonban tartózkodott, egy kazár hadvezér támadást intézett egy keresztény város ellen. Erre az apostol tüstént odament, a kazár vezért tanításával úgy lecsendesítette, hogy az megígérvén, hogy megkeresztelkedik, békésen elvonult. Az ezután következő rész magyar fordításban így hangzik: «Visszatérvén pedig a bölcs (férfiú) a maga útjára, amint az első órában imádságát végezte, nekiestek az ugrok, farkasmódra üvöltvén, és meg akarták ölni. Ő azonban nem ijedt meg s nem is hagyta félbe imádságát, csak Kyrie eleisont monda, mert már bevégezte volt ájtatoskodását. Amazok pediglen rátekintvén, az Isten akaratából megszelídültek s elkezdtek hajlongani előtte és meghallgatván intő szavait, elbocsáták összes kísérőivel.»² Az elbeszélés magán viseli a keresztény legenda jeleit. Ama főmotívuma, hogy a szent férfiú imája megszelídíti a barbárokat, a bizánci forrásokban különböző változatokban többször felbukkan.³ Így pl. egy V. századi egyháztörténeti műben olvassuk, hogy Theotimos, Tomi városának püspöke egy ízben hún lovasokkal találkozik. Kísérői jajveszékelésbe törnek ki, de ő leszáll lováról és imába merül. Csoda történik: a hún lovasok észre sem vévén őt és társait, elvágtatnak. Egy más alkalommal egy hún a püspök életére tör s pányvával akarja hatalmába keríteni, de ismét csoda történik: a kinyujtott kéz megmerevedik, s a hűnt csak Theotimos imája szabadítja meg láthatatlan bilincseitől.⁴ Egy VI. századi történetírónál pedig azt olvassuk, hogy egyszer az Amida város közelében remeteéletet élő Iakobost megtámadják az ephthalita-húnok. Ráemelik ijjaikat, de csoda történik: a kinyujtott karok megmerevednek s csak a remete szavára oldódnak fel.⁵

¹ L. Moravcsik Gy.: id. m. 35—36. l.

² Thallóczy—Hodinka fordítása: MHK. 353.

³ V. ö. Moravcsik Gy.: A Kyrillos-legenda magyar vonatkozású epizódjához, Ethnographia 39 (1928) 108—109.

⁴ Sozomenos: Eccl. hist. VII. 26., Migne: PG. 67. c. 1500.

⁵ Prokopios: De bello Persico I. 7. ed. Haury I. 31—32. l.

E párhuzamok világosan bizonyítják, hogy a fenti elbeszélés egyik eleme — a barbárok hirtelen megszelídülése — hagyományos, topikus legendai motívum. Ebből azonban távolról sem következik az, hogy az elbeszélésnek ne lenne történeti alapja. Ellenkezőleg, minden arra vall, hogy a magyarok és Cyrill találkozása 861-ben Cherson közelében valóban megtörtént. Egyik legújabb kutató egyenesen odáig megy, hogy még a keresztény város ellen támadást intéző kazár vezért is magyarnak véli azon az alapon, hogy ez időben a magyarok a kazárokkal együtt harcoltak, és azt hiszi, hogy a magyarok e támadása valamelyik krimi gót város ellen irányult.¹ Ha e feltevés helyes, akkor forrásunk tudósítását úgy kell értelmeznünk, hogy a szláv apostol Krimben megtérített egy magyar vezért. De ha ilyen messzire nem is megyünk, — bár e feltevés lehetősége nincs kizárva — a Cyrill-legenda említett epizódja annyit mindenesetre bizonyít, hogy a honfoglalás előtti magyarság Krimben az ott időző szláv apostol révén is kapcsolatba juthatott a kereszténységgel.

Hogy a magyarság a szláv apostolokkal érintkezésbe jutott, arról egy más forrás, a Methodios-legenda is tud. Ebben ugyanis a következőket olvassuk: «Midőn pedig az ugrok királya a Duna tájékaira érkeze, látni akarta őt. És valának, kik mondták és vélték, hogy (Method) nem fog tőle baj nélkül megszabadulni, ő (mindazonáltal) elmene hozzá (a királyhoz). Ez (a király) pedig, miként úrhoz illik, azonkép tisztességesen és fényesen, ünneppel fogadta. És beszéle vele, amint az ilyen férfiaknak illetl egymással beszélniök, megszerette, megcsókolta, nagy ajándékokkal bocsátá el, mondván neki: emlékezzél meg mindig én rólam, tisztelendő atya, szent imáidban.»² Hogy az itt említett magyar király (illetve helyesebben is magyar fejedelem vagy vezér) ki volt, a találkozás hol és mikor történt, arra vonatkozólag csak feltevésekre vagyunk utalva. Annyi bizonyos, hogy e találkozásnak 884 április 6. előtt kellett történnie, mert ekkor következett be Methodios halála. Ez a korai dátum első pillantásra némi nehézségeket okoz a szláv legenda tudósításának magyarázata tekintetében. Ha azonban meggondoljuk, hogy a magyarság, illetve annak egyes részei már korán feltűntek a Duna vidékén, s hogy az admonti évkönyvek szerint a magyarok és kabarok 881-ben már nyugaton kalandoznak, viszont Methodios ugyanazon évben a Dráva—Száva vidékén működik, majd az év végén Konstantinápolyba utazik,³ akkor nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy valamelyik magyar vezér valóban hallhatta a szláv apostol ajkáról a keresztény hit tanításait.

A IX. század második felében a bizánci kereszténységgel egy új nép kezd kapcsolatba lépni, amely később átvette Bizánc örökségét, az oroszok, akik az ismert vízi-úton már korán eljutottak Konstantinápoly falai alá.

¹ Dvornik: id. m. 189—190. l.

² Thallóczy—Hodinka fordítása: MHK. 354—5.

³ F. Dvornik: Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris 1926. 276. skk. lk.

Egy bizánci forrás még I. Basileios császár (867—886) korára teszi megterésüket, s Photios patriarcha már püspöküket is említi. Az újabb kutatók az orosz kereszténység bölcsőjét délre helyezik s azt tartják, hogy az első orosz püspöki székhely a régi Tamatarcha, a későbbi Tmutarakan lett. Innen kezdett a kereszténység főleg a folyók mentén észak felé terjedni s jutott el később Kievbe.¹ Egy arab forrás arról tudósít, hogy a magyarok szláv rabszolgáikat egy bizánci kikötőben adták el. Ilyen módon tehát nincs kizárva annak a lehetősége, hogy a magyarság az oroszok révén is érintkezésbe juthatott a közójük lassan beszívárgó kereszténységgel.

A ránk maradt történeti források tudósításai nyomán áttekintettük a bizánci keresztény misszió történetét a Kaukázus és Fekete-tenger vidékén a IV. századtól a IX. századig. Láttuk, hogy a bizánci egyház térítő munkája nyomán a kereszténység már Justinianos korában meghódította a Fekete-tenger keleti és északi partvidékét. A Kaukázus vidékén az örmények és georgiaiak után megtértek a tzanok, a lázok, az abazgok és zichék s kétségkívül történtek térítési kísérletek a Kaukázustól északra tanyázó alánok közt is, ha hivatalos áttérésük csak a IX. század végén következett is be. Krimben a görög keresztény városokon kívül ott találjuk a krími gótok keresztény püspökségét is. Ezekből a centrumokból indul ki a keresztény misszió a déloroszországi síkság felé. A korábbi kezdeményezések után e térítő munka a VIII. század folyamán éri el legnagyobb expanzívitását, amikor a krími gót metropolis vezetése alatt a kazár birodalom és a politikai befolyása alá tartozó népek területén egész sereg, részben missziós püspökséget találtunk. Minden jel szerint a Fekete-tenger partvidékéről szivárog be a kereszténység a IX. század közepe táján az oroszok közé is.

A kereszténység terjedése ez általános kereteinek, főbb útvonalainak megrajzolásával együtt igyekeztünk rámutatni azokra a nyomokra, amelyek a kereszténységnek a bolgár-török népek között való terjesztéséről tanuskodnak s így azokra a nyomokra is, amelyek arra vallanak, hogy a keresztény tanokkal a magyarság, illetve a kialakulásában részt vevő népek és törzsek is érintkezésbe jutottak. Mint pozitívumot állapíthatjuk meg, hogy a VI. század elején a bizánci egyház megkísérli megtéríteni a Bosporos közelében tanyázó «húnok»-at, akik egyik fejedelmének nevében a «magyar» népnévre bukkanunk. Jelentős problémánk szempontjából az a tény is, hogy a bolgár fejedelmek közt a VII. század elején keresztények vannak, mert minden jel szerint a magyarság is beletartozott a meótiszi nagy bolgár birodalomba. Nem kételkedünk abban, hogy a magyarok

¹ Az orosz kereszténység kezdeteiről I. S. E. Zverjev: Следы христианства на Дону въ домонгольскій периодъ, Труды десятого археологическаго съезда въ Римѣ 1896. I. Moskva 1899. 316—326.; M. Hruševskýj: Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes, I. Leipzig 1906. 414—418., 520.; N. Polonskaja: Къ вопросу о христианствѣ на Руси до Владимира,

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія N. S. 71 (1917) Sept. 33—80.; A. A. Vasiliev: La Russie primitive et Byzance, Recueil dédié à la mémoire de Th. Uspenskij, I. Paris 1930. —19.; M. Jugie: Les origines romaines de l'Église russe, Échos d'Orient 40 (1937) 257—270.

körében térített az onogurok és húnok VIII. századi missziós püspöksége. Végül tudjuk, hogy a IX. század második felében egyes magyar csapatok és vezérek érintkezésbe jutottak a szláv apostolokkal. Ha most e pozitív adatokon kívül tekintetbe vesszük azt is, hogy azt a területet, amelyen a kialakuló magyarság e korbéli, a kutatás fényétől csak itt-ott megvilágított élete lefolyt, úgy a Kaukázus, mint a Meótság felől keresztény népek és keresztény püspökségek vették körül, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a bizánci kereszténység hatása a honfoglalás előtti magyar-

A bezdédi honfoglaláskori tarsoly lemeze.

ságra — ha az csak egyes törzseket, illetve vezéreket ért is és a nép egészét nem is hatotta át — erősebb és intenzívebb lehetett, mint ahogy azt a reánk maradt pozitív nyomok alapján sejtjük.¹

A honfoglaláskori magyar leletek közt ismeretes az ú. n. bezdédi tarsoly, amely kétségtelenül pogány sírból került elő. Ennek aranyozott vörösréz bádoglemezén palmettás kerettel szegélyezett állatmotívumokkal találkozunk, majd a közepen indás keretbe zárva egy kereszt tűnik fel. A legújabb kutatások szerint e tarsolylemez még Levediában készült,

¹ V. ö. Hóman (—Szekfű): Magyar történet I². 164. l.

s a honfoglalók onnan hozták mai hazájukba.¹ Hogy a bizánci kereszt a pogány sírból előkerült emléken csupán diszító elem lenne, azt a változott történeti kép alapján kizártnak kell tartanunk. Ebben is pozitív emléket látjuk annak, hogy a magyarság, még mielőtt mai hazájába eljutott volna, már az orosz steppéken megismerkedett a kereszténység szimbolumával, s hogy annak, ha csak szórványosan és elszigetelve is, de voltak körében hívei. Ahhoz azonban, hogy a honszerző magyar vitéz tarsolylemezének keresztje belevésődjék a magyar nép lelkébe, új hazájában még több mint egy század kellett. Ez már Szent István műve volt.

¹ Fettich N.: *Archaeológiai Értesítő* 45 (1931) 66.; *A honfoglaló magyarság fémművészete* Bp. 1935. 73. sk. lk.